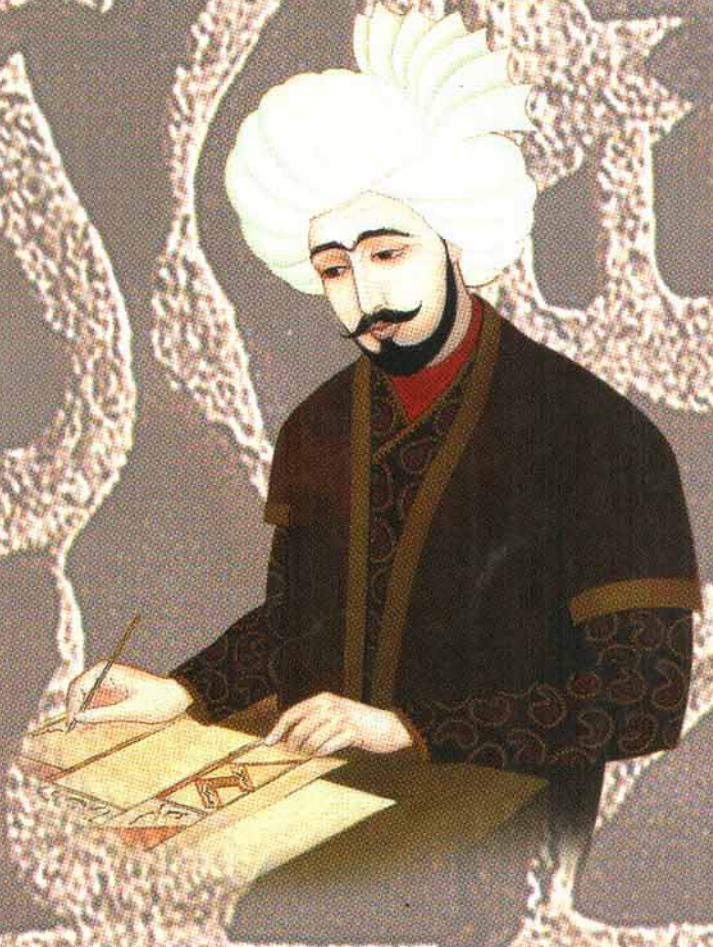

AZƏRBAYCAN DİLİ

9

ÇAŞIĞLU
Bakı-2010

Yusif Seyidov
Təhminə Əsədova

AZƏRBAYCAN DİLİ

*Ümumtəhsil məktəblərinin
9-cu sinifləri üçün dərslik*

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin
31.07.2003-cü il tarixli 737
nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

ÇAŞIOĞLU
2010

*Elmi redaktorları: professor Nizami Cəfərov,
professor Yüsif Seyidov*

İxtisas redaktoru: dosent Faiq Şahbazlı

*Rəyçilər: professor Həbib Zərbəliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti*

Metodik cəhətdən Samirə Bəktaş
*işləyən: Bakı şəhəri, akademik Zərifə Əliyeva adına
orta məktəbinin müəllimi*

Seyidov Y.M., Əsədova T.A. Azərbaycan dili. 9-cu siniflər üçün
dərslük. Bakı: Çaşoğlu, 2010. – 120 səh.

Şərti işarələr:

Cümlə üzvlərinin işarələri:

Mübtəda - _____
Xəbər - _____
Tamamlıq - - - - -
Təyin - ~~~~~~
Zərflik - ~~~~~~

S 4306020200-545
082 - 10

IX sinif

VIII sinifdə keçilmişlərin təkrarı

1. Oxuyun, ismi və feli birləşmələri ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Səhər çağı. Sərin hava. Həyata məhəbbət. İnsanı sevmək. İnsana sevgi. Dərslər başlananda. Uzun yollar. Kitabdan öyrənmək. Uçan quşlar. Quşlar uçanda. Əsən külək. Küləyin əsməyi. Külək əsəndə. Yağan yağış. Yağış yağarkən.

İsmi birləşmələr	Feli birləşmələr

2. Təyini söz birləşmələrinin növlərini müəyyənləşdirin və ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Şərqi səhəri. Payızın gəlişi. Qəhrəmanlıq dastanı. Həyatın nəbzi. Xəzər dənizi. Qara dəniz. Araz çayı. Maralgöl. Böyük Vətənimiz. Mənalı ömür. Səhər mehi. Səhərin mehi. Coşqun çaylar. Axar sular.

Birinci növ təyini söz birləşmələri	İkinci növ təyini söz birləşmələri	Uçuncü növ təyini söz birləşmələri

3. Feli birləşmələri növlərə ayıraraq sütunlarda yazın.

Durub gözləmək. Gec gələn. Tez gedən. Uçub gedən. Dağlardan aşan. Dumana bürünən. Əvvəl oxuyan. Sonra yazan. Bağa baxan. Ağacdən düşən. Daima çalışan. Məktəbə gedən. Məktubu yazan. Kənddə işləyən.

"Ad+feli" tipli feli birləşmələr	"Feli+feli" tipli feli birləşmələr	"Zərf+feli" tipli feli birləşmələr

4. Birinci tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə "ad+feli" tipli feli birləşmələri növlərə ayırın və sütunlarda yazın.

Payız gələndə. Meyvələr yetişəndə. Almaları dərəndə. Yollara baxanda. Səfərdən qayıdanda. İnsanı düşündə. Və-

təni qorumaq. Cəbhəyə getmək. Hörmət qazanmaq. Kitabdan öyrənmək. Parkda gəzmək. Məktəbdə oxumaq. Sənəti qiymətləndirmək.

Adlıq hallı feli birləşmələr	Yönlük hallı feli birləşmələr	Təsirlik hallı feli birləşmələr	Yerlik hallı feli birləşmələr	Çıxışlıq hallı feli birləşmələr

5. Söz birləşmələrinin ikinci tərəflərinə şəkilçi artırmaqla cümlələrə çevirin

Qar yağanda. Səhər açılarkən. Yorulub dincələrkən. Yavaş-yavaş gələn. Çox düşünən. Yazıb yaradan. Dastan deyən. Nur saçan.

6. Gün və baxan; pambıq və yığan; isti və ot sözlərindən həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər düzəldib cümlələrdə işlədin.

7. Sözlər arasında əlaqələri qeyd edin.

Əncir Orta Asiyada, Qafqazda, Krımda və Azərbaycanda yetişir. Bu yerlərdə günəş şüası boldur. Əncir çox qulluq tələb etmir, tez boy atır. Onu qısa budaqlar vasitəsi ilə çoxaltmaq asandır. Əvvəl bu budaqları suya qoymaq lazımdır.

Nümunə: Orta → Asiya (yanaşma əlaqəsi)

Əncir ← yetişir (uzlaşma əlaqəsi)

Asiyada → yetişir (idarə əlaqəsi)

Qafqazda → yetişir (idarə əlaqəsi)

Krımda → yetişir (idarə əlaqəsi)

Azərbaycanda → yetişir (idarə əlaqəsi)

Asiyada, Qafqazda, Krımda və Azərbaycanda sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi var.

8. Dərs oxuyuram cümləsinin mübtəda və xəbərini şəxs və kəmiyyətə görə dəyişin.

9. Beş nəqli cümlə yazın.

10. Sual cümləsinin hər növünə aid beş nümunə yazın.

11. Əmr cümlələrinə aid üç cümlə yazın. Elə edin ki,

cümlələrin xəbəri şəxs və kəmiyyətə müxtəlif olsun.

12. Nida cümlələrinə aid üç cümlə yazın.

13. Cümlələri sintaktik təhlil edin.

Cəllad! Sənin yandırdığın qalaq-qalaq kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar.
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.

(S.Vurğun)

14. Köçürün. Cümlələrin baş üzvlərini tapın və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin.

Günəş şüaları yer səthini qızdırır. Bu zaman milyon tonlarla su buxarlanıb havaya qalxır. Buxar havada çoxalır və bulud əmələ gətirir. Əslində, həmin buludlar da çox xırda su damcılarından ibarətdir. Elə ki həmin damlalar boyuyur, daha göydə qala bilmir və yağış halında yerə qayıdır, dənizlərə, göllərə, çaylara qarışır.

Nümunə: Günəş şüaları - qızdırır.

15. Köçürün. Mübtədaların altından xətt çəkin.

Uşaq xəyalı səyyardır. O, işıqlı bir ulduz kimi daima süzüb oynar. O, güldən-gülə, çiçəkdən-çiçəyə qonan bir kəpənəyə bənzər. Daim hərəkət uşaq təbiətinin hüsnüdür. Xəyal və romantika bu təbiətin qanadlarıdır. Uşaq xəyalı bəzən ağ buludların cərəyanına qoşulub uçur, aydınlıq gecələrdə sayrışan ulduzlar içində gəzib seyr edir, ayla batır, günlə doğur, dərin dəryalarda qəvvas kimi üzür, keçilməz ormanlardan, dağlar və qayalıqlardan öz zərif ayaqları ilə keçir, şirlər və pələnglərlə pəncələşir. Biz bütün bu sonsuz xəyallar dünyasında qəhrəmanlıq, yüksəliş, uca arzular və əməllər görürük.

(S.Vurğun)

16. Köçürün. Xəbərlərin altından xətt çəkin.

İnsan hissləri içində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də, ən mühümü vətənpərvərlikdir. Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir – desək, biz ömrün işıqlı məqsəd üçün yarandığını

bir daha dərk edirik. Öz arxasında xalqın – vətən torpağının qüdrətini, onun həyat və mübarizə qabiliyyətlərini dərk edən bir qəhrəman döyüş meydanında yorulmaz, odlar, alovlar içində yansa belə, vətən torpağının gələcəyi, şərəf və şöhrəti ona böyük təsəlli olar, o, həyatın da, ölümün də mənasından razı qalar. Vətən eşqindən ilham alan bir şair ömrü boyu bəxtiyardır.

(S.Vurğun)

17. Köçürün tamamlıqları tapın və aid olduqları üzvlərlə yanaşı yazın.

Günəşin istiliyi suyu buxarlandırır və onu göyə qaldırır. Təbiət bu hadisəni daima təkrarlayır. Suyun “səyahəti” heç vaxt başa çatmır. Bu proses həyata can verir, canlı aləmə həyat verir, otları, ağacları qoruyur. Su ilə qidalanan bitkilər kifayət qədər su içir, doyur, suyun qalanını günəş şüalarına qurban verirlər. Suyun bu əbədi dövrünü olmasa, təbiətdə tarazlıq pozular və həyat məhv ola bilər.

Nümunə: Suyu - buxarlandırır.

18. Köçürün. Təyinləri tapın və aid olduqları cümlə üzvləri ilə yanaşı yazın.

İlk baharın son gecəsi idi. Əlvan çiçəklər və yaşıl otlar ilə bəzənmiş, buludlara qədər yüksəlmiş dağ başında yerləşən şəhərin əhalisi dərin yuxuya dalmışdı. Yalnız iki balaca otaqdan, balaca bağçalı bir evdən işıq gəlirdi. Çırağın zəif şöləsi bağcaya düşərək, rəngarəng böcək və pərvanələri öz tərəfinə çəkirdi. Masa başında oturmuş, mütaliəylə məşğul, zəif əndamlı, sarımtıl bənizli, qıvrıqcıq saçlı bir gənc çənəsinə dirsəklənərək kitab oxuyur, hərdən yorğun qara gözlərini qapayaraq rahatlanırdı.

(S.S.Axundovdan)

Nümunə: İlk - bahar.

19. Köçürün. Zərflikləri tapın, məna növlərini göstərin.

Hər il yay vaxtı bağa gedərdik. Evimizin qabağında böyük bir hovuz var idi. Bakı bağlarında belə hovuzlara “dəryaça” deyərdilər. Qardaşım mənə kağızdan gəmi düzəltməyi

öyrətmişdi. Mən kağız gəmiləri bir-bir hovuzla salırdım. Bircən gəmilərdən biri əlimdən çıxıb getdi. Mən onu tutmaq istəyəndə başı üstə suya yıxıldım. Üzməyi bacarmadığım üçün çapalamağa başladım. Bir neçə dəfə suya batıb-çıxdım.

(Y.Əzimzadədən)

Məstan pişix tənbel-tənbel döşəmənin üstünə sərilmişdi. İri divar saatının kəfkiri sağdan-sola, soldan-sağa var-gəl eləyirdi. Bürkü idi. Kimsə radionu bərkdən səsləndirirdi (Anar). Bənövşə, bəndə düşə. Oyuna başlamaq üçün uşaqlar iki dəstəyə bölünürlər. Dəstələr 20-30 metr aralanır, əl-ələ tuturlar və sevinə-sevinə oynayırlar.

Oğrun-oğrun, xumar-xumar

Baxmağı kimdən öyrəndin?

(B.Azəroğlu)

20. *Əsən külək bu gün şəhərə soyuq hava gətirmişdir* cümləsini cümlə üzvlərinə görə təhlil edin.

21. *Şagirdlər axırncı dərstdən sonra dəstə-dəstə həyata gəldilər* cümləsinin sintaktik təhlil sxemini düzəldin.

22. İfadəli oxuyun, xitabların intonasiyasına fikir verin.

Bəxtiyar (İxtisarla)

Külək qarı səpələr, Bəxtiyar!
Ağ geyinib təpələr, Bəxtiyar!
Gecə qara, yol uzaq, qardaşım,
Göylər bulud, çöl-düz ağ, qardaşım.
Kaman çalan kimdir o, Bəxtiyar?
Küləkmi, ya simdir o, Bəxtiyar?..
Gənclik, həyat şirindir, qardaşım,
Vətən qat-qat şirindir, qardaşım.
Ellərimin balası Bəxtiyar,
Qəlbi vətən qalası Bəxtiyar!..
Bax, qızarıf üfüqlər, qardaşım!
Bizimdir günəş, zəfər, qardaşım?
Sən qorudun vətəni, Bəxtiyar!
Vətən unutmaz səni, Bəxtiyar.

(R.Rza)

23. *Xülasə, təəssüf, deməli, müəllimin deməyinə görə, deyilənə görə, demək* söz və ifadələrini cümlələrdə ara sözlər kimi işlədin.

24. Cümlələrin şəxsə görə növlərini müəyyənləşdirin.

Bir dəqiqə sakitlik keçdi. Günü-gündən keçirdi. Toy yaxınlaşırdı. (Y.V.Çəmənşəminli) Günəş göydən yerə enmişdi, adamların üzünə pərdə çəkib od tərəfə aparırdılar. (Y.V.Çəmənşəminli) Pis günün ömrü az olar. (Atalar sözü) Örtülü bazar dostluğu pozar. (Atalar sözü) Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni. (Qurbani) Mənim adımlı acılayan qoyublar, ancaq ürəyimi heç kəs bilmir. (S.Rəhman) Yaxşı igidin adını eşit, üzünü görmə. (Məsəl) Deyirlər, Bakıya oxumağa gedirsən? (S.Rəhman)

25. Oxuyun. Adlıq cümlələri fərqləndirin.

Kəndin meydançası. Bir tərəfdə Dadaşın evi və eyvanı. Böyük bir qovaq ağacı. Uzaqda kəndin ümumi mənzərəsi. Kəndin yuxarı hissəsi yaşıllıq içərisindədir. Aşağı tərəfində isə ağac azdır (S.Rəhman).

Qadın. Şagird. Həsənşadənin anası. Qonşu qadın. Qonşu kişi. Qadın mənzili. Axşam. Səliqəli və sadə bir otaqdır: Üst-üstə düzölmüş kitab rəfləri, paltar dolabı, divan- çarpayı, miz, stullar. Qadın mizin arxasında əyləşir və əlində qələm mizin üstündəki bir qalaq şagird dəftərini yoxlayır.

(Elçin).

26. Mükəlimə tərtib edin. Var, yox, bəli, xeyr sözlərini söz-cümlələr kimi işlədin.

27. Aşağıdakı mükəlimələri köçürün, söz-cümlələrin altından xətt çəkin.

Birinci elçi. Siziniz Vidadi şair?

Vidadi. Bəli, qulluğunuz bəndəyə dair? (S.Vurğun)

Xan. Bəlkə, sən özünsən ona dil verən?

Vaqif. Xeyr yanıdınız, ona dil verən

Gözilə dünyada alovlar görən

Kəndistan yeridir, bəli, kəndistan. (S.Vurğun)

Gülzar. De, köçürsən?

Əminə. Yox, ay bala. (S.Vurğun)

Kərəmov. İmadin?

Ziynət. Yox.

Kərəmov. Siz?

Ziynət. Yox, yox, yük maşını. (S.Rəhman)

28. Həmcins üzvlü cümlələrin hər birinə aid aşağıdakı qaydada iki cümlə yazın.

A) Həmcins mübtədali cümlə.

B) Həmcins xəbərli cümlə.

C) Həmcins tamamlıqlı cümlə.

Ç) Həmcins təyinli cümlə.

D) Həmcins zərflikli cümlə.

29. Cümlələri köçürün. Həmcins üzvləri seçib yazın, ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin.

Şeir və sənət, vətəni tərənnüm etdiyi zaman vətən sözünün böyük mənası qarşısında məsuliyyət hiss etməlidir. (S.Vurğun) Hər insan gənclik yaşına dolduğu zaman sevir, sevilir. (S.Vurğun) Məhəbbətin hakim olduğu ürəklər yağışdan sonra açılmış şəffaf və ləkəsiz bir yaz səmasını andırır ki, orada yalnız aydınlıq, al-əlvan şəfəqlər, tərəvət və qüdsiyyət görünür. Məhəbbət insan qəlbini süzgəcdən keçirir, öteri və zərərli hissələrdən təmizləyir, yaşamağın mənasını gözəlləşdirir, insanı xeyirxah olmağa, alicənab və nəcib olmağa dəvət edir. (S.Vurğun) Nədənsə, bu hal ona daha acınacaqlı və dəhşətli görünürdü. (M.İbrahimov) Azaddır, işıqlıdır, gözəldir vətənimiz. (Ə.Cəmil)

Nümunə: Şeir-sənət.

30. Mətni oxuyun, cümlələrdə sözlərin sırasına fikir verin, iki cümləni sintaktik təhlil edin.

Ədəbiyyat insanın yaratdığı ən qiymətli mənəvi sərvətdir. Ədəbiyyat bizə düşünməyi, duymağı, həyat haqqında mühakimə yürütməyi öyrədir. Ədəbiyyat musiqidən, rəssamlıqdan, memarlıqdan, didaktik sənətdən onunla fərqlənir ki, o, insan dili ilə danışır. Ədəbi əsərlər dünyanın bütün mürəkkəbliyini və gözəlliyini, təbiətin incə boyalarını, insan qəlbinin hiss və duyğularını sözlər vasitəsilə əks edir. Ədəbiyyat insanlarda

düşünmək, fikirləşmək, həyatı dərk etmək qabiliyyəti yaradır. Ədəbiyyat həm də mübarizə vasitəsidir. Ədəbiyyat dünyanı dərk edən, onu dəyişdirən insanın köməkçisidir. (M.İbrahimov)

31. Oxuyun, fərqləndirilmiş cümlələrdə sintaktik əlaqələri müəyyən edin.

Bu gün yenidən ayağa qalxan və birləşməyə doğru gedən türk dünyasının əzəmətli tarixi var. Bu tarix elin, ədəbiyyat, sənət dühaları ilə zəngindir. Tarixdə bir sıra elmi istiqamətlərin əsasını türk alimləri qoymuşlar. Belə alimlərdən biri də VIII əsrin sonları ilə IX əsrin I yarısında yaşamış Məhəmməd Xarəzmidir. *O, cəbr elminin əsasını qoymuşdur.* “Cəbr” sözü dünyada onun əsərlərindən sonra yayılmışdır. Hal-hazırda bir sıra dünya dillərində istifadə olunan “alqebro”, “alqebra” terminləri eyni kökdən yaranmışdır. Xarəzmi riyaziyyatçı alim kimi, yüz illər boyu Qərb elm dünyasını heyran etmişdir. Triqonometriyanın da yaradıcısı odur. Astronomiyaya aid əsərlər də yazmışdır.

(Sədi Barağ)

Mürəkkəb cümlələr

Bilirsiniz ki, cümlələr quruluşuna görə iki cür olur: 1) Sadə cümlələr, 2) Mürəkkəb cümlələr.

Sözlər bir-biri ilə əlaqələnərək mürəkkəb söz (günəbaxan), söz birləşməsi (ana dili), cümlə (Həyat gözəldir) əmələ gətirdiyi kimi, cümlələr də bir-biri ilə əlaqələnərək, mürəkkəb cümlə əmələ gətirir. **Məsələn:**

Günəş çıxır, dağdan uçur dumanlar. (A.Səhhət) **Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava.** (S.Rüstəm)

Burada iki mürəkkəb cümlə var. Onlar sadə cümlələrin əlaqələnməsindən əmələ gəlmişdir.

Birinci mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr:

- a) Günəş çıxır.
- b) Dağdan uçur dumanlar.

İkinci mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr:

- a) Gün o gün olsun.
- b) Qurtarsın dava.

Daha bir-iki nümunəyə diqqət edin.

Torpaq qızır, qar əriyir, çaylar bulanır. (S.Vurğun)

Mən olsəm də, vətən eşqim Vətən mülkündə var olsun.
(S.Vurğun)

Birinci nümunədə üç sadə cümlə intonasiya ilə əlaqələnərək bir mürəkkəb cümlə əmələ gətirmişdir. Birinci mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr:

a) Torpaq qızır.

b) Qar əriyir.

c) Çay bulanır.

İkinci mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr:

a) Mən olsəm də.

b) Vətən eşqim Vətən mülkündə var olsun.

İki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn cümlələrə **mürəkkəb cümlə** deyilir.

32. Köçürün, mürəkkəb cümlələrin altından xətt çəkin.

Mən bir neçə yay Göy göldə istirahət etmişəm. Ancaq ha istəmişəm ki, Kəpəz dağının aşağısında olan Maralgölə gedib baxım. Maralgölə getməyi bu yaydan o yaya keçirə-keçirə gecikdirmişəm.

Bir gün istirahət evində dincələn cavanlar yığışdılar ki, gəzməyə getsinlər. Beşinci sinifdə oxuyan sevimli nəvəm mənə yanaşib dedi:

– Biz də gedək də, baba.

– Haraya, Elxan?

– Maralgölə!

– Ora uzaqdır, gedə bilmərik!

– Gedərik, baba, gedərik!

– Yoxuşdur, qalxa bilmərik!

– Qalxarıq, baba, qalxarıq!.. (S.Rəhimov)

33. Aşağıdakı cümlələrdən biri sadə, o biri mürəkkəb cümlədir. Səbəbini izah edin.

a) Zəng vurulan kimi, şagirdlər sinfə girdilər.

b) Zəng vuruldu, şagirdlər sinfə girdilər.

c) Çox çalışdıq ki, yarışda qalib gələk.

ç) Yarışda qalib gəlmək üçün çox çalışdıq.

34. Mətni oxuyun, mürəkkəb cümlələri seçin, fikrinizi əsaslandırın.

Yurdsuz ermənilər bütün tarix boyu özgə torpaqlarını tutmaq üçün hər cür fitnəyə əl atmışlar. Çünki onların doğma vətənləri yoxdur. Fitnəkar olduqlarına görə daima oradan bura, buradan ora qovulmuşlar. Həmişə də haray-həşir salmışlar ki, aman, qoymayın, bizi qırırlar. Axı başa düşmək istəməirlər ki, dinc dursalar, heç kəsin onlarla işi olmaz.

Tarix boyu müxtəlif millətlərdən olan görkəmli şəxslər ermənilərin bu hərəkətlərini pisləmiş, onlara nifrət etmişlər.

Böyük Azərbaycan yazıçısı və filosofu M.F.Axundzadə çoxlu şeirlər, “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” yazmışdır. Altı səhnə əsəri ilə Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoymuş, “Aldanmış kəvakib” adlı povest, fəlsəfi əsərlər yazmışdır. O böyük mütəfəkkir hələ XIX əsrdə “Hacı Qara” komediyasında Hacı Qaranın dili ilə ermənilər haqqında demişdir:

“Ay mələnlər, sizin qanınız çoxdan halaldır, ancaq bu zamanadək tökən olmayıb... Özgəyə quyu qazan özü düşər. Çox adamların evini yıxıbsınız. İndi cəzanıza yetişərsiniz”.

Mürəkkəb cümlələrin növləri

Mürəkkəb cümlələr iki qrupa bölünür:

- 1) Tabesiz mürəkkəb cümlələr.
- 2) Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Həm tabesiz mürəkkəb cümlələr, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlir. Ona görə onların ikisi də mürəkkəb cümlə adlanır.

Məsələn, iki nümunəyə baxaq.

Daşların dibindən hərdən kəklik uçar, adamların başı üstündən keçən turac sürüləri fişəng kimi səslənirdi (Mir Cəlal).

Tahirə yalnız indi başa düşürdü ki, bu kiçik otağın əsil bəzəyi onların xoşbəxtliyi imiş. (O.Salamzadə)

Bu misallardan birincisi tabesiz, ikincisi tabeli mürəkkəb cümlədir.

Bəs tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birindən nə ilə fərqlənir?

Burada sintaktik əlaqələri yada salmalısınız. Yada salmalısınız ki, sintaktik əlaqələr iki cür olur: tabelilik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi.

Tabesizlik əlaqəsi bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birinə tabe olmayan, eyni hüquqlu sözlər arasında olur: **Məsələn: Bahar günəşi güllərə, çiçəklərə can verir.**

Bu cümlədə güllərə və çiçəklərə sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi var. Bu əlaqəni belə göstərmək olar:

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr arasında da tabesizlik əlaqəsi olur, yəni sözlərdə olduğu kimi, onlar da eyni hüquqlu olur, biri o birinə tabe olmur.

Məsələn: Uşaqlar böyüdü, gənclər qocaldı. (S.Vurğun)

Bu tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən *Uşaqlar böyüdü*. *Gənclər qocaldı* cümlələri arasında tabesizlik əlaqəsi var. Ona görə də **Uşaqlar böyüdü, gənclər qocaldı** cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlədir. Sxemi də yuxarıdakı kimi olacaq:

Tabelilik əlaqəsində sözlərdən biri o birinə tabe olur. **Məsələn, Kitabı oxudum** cümləsində *kitab* sözü *oxudum* sözünə tabedir. Onların əlaqəsini belə göstərmək olar.

Tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr arasında da tabelilik əlaqəsi olur. **Məsələn:**

Bilirəm, ellərin düz ilqarı var. (S.Vurğun)

Bu tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirən *Bilirəm* cümləsi ilə *Ellərin düz ilqarı var* cümləsi arasında tabelilik əlaqəsi var. *Ellərin düz ilqarı var* cümləsi **Bilirəm** cümləsinə tabedir. Ona görə də bu cümlə tabeli mürəkkəb cümlədir. Sxemi də belədir:

35. Köçürün. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

O, üzümə elə sərt baxdı ki, sözüm ağızımda qaldı. (Mir Cəlal) Doğdu gül üzlü səhər, işıqlandı üfüqlər. (S.Vurğun) İsgəndər dünyanı fəth etdi, mən etmədim. O, dünyanı fəth edərkən öz vətənini unuttu, mən isə unutmadım. (M.K.Atatürk) Neçə gündür, yolunu gözləyirəm. (H.Abbasadə) Mən yeddi ildən artıqdır ki, bu məktəbdə işləyirəm. (S.Rəhman) Başqa vaxt olsaydı, o belə etməzdi. (İ.Şıxlı) Səbəb o idi ki, Qiyas bu sözlərdə böyük bir həqiqət hiss edirdi. (S.Rəhman)

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava!
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az!
Silinsin könüldən, ürəkdən ağrı,
Bir də tapdanmasın vətənin bağı!
Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar! (S.Rüstəm)

36. Sxemi şərh edin.

37. Oxuyun, cümlələrin quruluşunu fərqləndirin. Fikrinizi əsaslandırın.

Novruz xalqımızın ən əziz bayramlarından biridir. Neçə gün qabaqdan evlər süpürülər, silinər, hər yer təmizlənər. Ailənin üzvləri yuyunub, geyinib, böyük bir şadlıqla bayram edirlər. Şirnilər düzülər, xonçalar bəzənər, evlər çıraqban olar. Hər yeri gül və çiçəklər zینətləndirər. Milli musiqimiz çalınar, milli nəğmələr oxunur. (Y.V.Çəmənəminli) Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçaram. (C.Cabbarlı)

Divar saatının səsi də daha ölgün deyildi, azad və sərbəst idi. Hərçənd cəmi-cümlətanı yeddiyə işləyirdi, yəni hələ saat on ikiyə xeyli qalırdı... Şəhəri gün bütün Bakının uşaqları danışırdı ki, dünən gecə qırmızı rəngli bir ayı balası şəhəri dolaşmış: möcüzədir! Amma uşaqlar bilmirdi ki, möcüzə təkcə nağıllarda olmur. (Elçin)

38. Bəxtiyar Vahabzadənin “Qocalmır” şeiri tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr əsasında qurulmuşdur. Hər bənd tabesiz mürəkkəb cümlə ilə başlanır, tabeli mürəkkəb cümlə ilə bitir. Onları fərqləndirməyə çalışın.

Qocalır insan, qocalır zaman,
Ürəyin atəşi, közü qocalmır.
Dağları, daşları qocaldan zaman,
Bilmirəm, bəs niyə özü qocalmır?

Getdi baharımız, yer qısa qaldı,
Əcizlər qara qaldı, yağışa qaldı,
Bizimki bir quru barışa qaldı
Neyləyək, arzusunun gözü qocalmır.

Bəxtiyar, düşünək biz dərin-dərin,
Xeyallar möhtəşəm, arzular şirin.
Əsil sənətkarın, əsl şairin
Özü qocalsa da, sözü qocalmır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr, nisbətən, müstəqil olur, bir-birinə tabe olmur.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr arasında tabesizlik əlaqəsi olur.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr bir-biri ilə intonasiya ilə və ya tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır.

4. Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr arasında müxtəlif məna əlaqələri olur.

Tərəfləri intonasiya ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Axşam oldu, gün batdı, şamlar yandı. (A.Səhhət) Əsdi külək, soldu çiçək, düşdü yarpaq. (S.Vurğun) Bulud gələr, şimşək oynar, od çıxar. (S.Vurğun) Qışdan sonra bahar olar, yaz olar. (S.Rüstəm) Qış getdi, yenə bahar gəldi. (Ş.İ.Xətayi)

Yalnız dünən pəncərələr açdı qara pərdəsini, salamladı bizi səhər. (S.Vurğun) Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar. (S.Vurğun)

Bağlıcılıq tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr arasında tabesizlik bağlayıcıları işlənir. **Məsələn:**

Mən tələsmək istəyirdim, ancaq bacarmırdım. (Mir Cəlal) **Gurultu qopdu və böyük bir qaya parçalanıb dərəyə düşdü. Görünmürdülər, lakin ani və yanıqlı nəfəsləri, hənirtləri on addımlıqda duyulurdu.** (Mir Cəlal)

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə istifadə olunan tabesizlik bağlayıcıları əsasən aşağıdakılardır:

Və bağlayıcısı: **Birdən evin qapısı açıldı və içəriyə güclü bir işıq şöləsi axdı.** (M.Hüseyn) **Sənubərin rəngi lap solmuşdu və bu solğunluq onun balaca cüssəsini lap kiçiltmişdi.** (Elçin). **Onun başına cürbəcür başqa fikirlər də gəlirdi və bütün bunlar barədə fikirləşmək üçün gedib dəniz kənarındakı kürsülərin birində təkcə oturmaq istədi.** (Elçin)

Lakin: Maya kitabı aldı, lakin vaxtında oxuya bilmədi. Yol ağır idi, lakin yolçular qorxmurdular.

Məktəbli qız, əynindəki
Nə şifondur, nə gülməxmər,
Lakin gözəl görünürsən,
Bu paltarda sən nə qədər!

Amma: **Onun yaşı çox deyildi, amma yaşlı görünürdü. O yenə nə işə soruşmaq istədi, amma soruşmadı.** (Elçin)

Nə işə təntənəli bir söz demək istəyirdi, amma deyə bilmirdi. (Elçin)

Ancaq: **Hər şey öz yerində idi, ancaq heç bir səs eşidilmirdi.**

Çətin vəziyyət yaranmışdır, ancaq əsgər oradan cəsarətlə çıxdı.

Düzdür, əli bir gün belə, işsiz qalmadı, Ancaq yenə düşünmədi o, gələcəyi. (S.Vurğun)

Yəni: **Onlar rahat işləyirdilər, yəni hər şəraitləri var idi. Bıgı kişi gülümsədi və başını tərpətdi, yəni işində ol.** (Elçin)

Yoxsa: Siz diqqətli olmalısınız, yoxsa hər şey başqa cür olar. Bu məsələ öz vaxtında həll olunmalıdır, yoxsa işlər qaydasına düşməyəcəkdir. Göydən yağış yağır, yoxsa nur yağır. (B.Vahabzadə)

İsə: Şagirdlər dərs oxuyurdular, Rauf isə bədii ədəbiyyatla maraqlanırdı. Hər şey gözəldir, həyat isə daha gözəldir.

Bu şeir bəndində həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr işlənmişdir.

Dəyişir donunu, dəyişir aləm,
Dəyişir rəngini bu qara torpaq,
Dəyişir ilbəl mənəm zahirim,
Məsləkim, əqidəm dəyişmir ancaq.

(B.Vahabzadə)

Aşağıdakı şeir bəndlərindən biri ancaq tabesiz mürəkkəb cümlələrdən, digəri tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Onları fərqləndirin.

1. Təbiət dirçəldi, həyəcana gəldi,
Günəş gülümsündü dağlar başından.
Torpaq cana gəldi, yer cana gəldi
Tırıq-tırıq yağan yay yağışından

(B.Vahabzadə)

2. Dağa qalxsan, buludlara dönərəm,
Yerə ensən, yağış olub enərəm mən.
Nəgmə olub bir dodaqda çiçək açsan,
Kaman olub, səsin üstə dinərəm mən.

(B.Vahabzadə)

Ümumiyyətlə, tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr arasında müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr arasında yazıda vergül işarəsi qoyulur. Bu qayda həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələrə aiddir.

Məsələn: Bir üzdə görün, bir ürəyin var. (S.Vurğun)
Maral gölün aşağı ətəyinə çatdıq. Burada da, Göy gölün ətrafındakı kimi, gül gülü dindirir, çiçək çiçəyi çağırırdı. (S.Rəhimov) Bəlkə də, bunlar burada balaca detallardır, lakin bunlara da diqqət etmək, evin çölünü də, içini də zövqlə, mədəniyyətlə düzəltmək lazımdır. (M.İbrahimov)

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qoşa nöqtədən də istifadə edilir. Məsələn: **Hidayətə Cə mildən ayrılmaq çətin gəlirdi: uşaqlıqdan bir yerdə böyümüşdülər.** (Mir Cəlal)

Və bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlədə tərəflər arasına heç bir işarə qoyulmur. **Məsələn: Zərifənin sözləri o gün axşamacan mənim ürəyimdə səsləndi və axşamçağı bibim çöldən qayıdanda mən sevinə-sevinə onun qabağına qaçdım.** (Ə.Əylisli)

39. Köçürün. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin hansı vasitələrlə əlaqələndiyini deyən və fikrinizi əsaslandırın.

Kazakları ya özü çağırtdırıb, ya da onun xahişi ilə xoze-yin göndərib. (M.Hüseyn) Nə ot saralacaq, nə gül solacaq. (S.Vurğun) Fikir karvanı keçir gözümdən, fəqət yazılmamış varaq kimi yəm. (S.Vurğun) Onlar gedəndə günortadan azca keçmişdi, məktəbdə ikinci növbənin ilk dərsi başlamışdı. (Ə.Əylisli) Ay Mədinə bacı, orda çalanlar çalmaqdan yoruldu-lar, oynayan yoxdur. (S.Rəhman)

Mən onu sevmişdim bir ilk baharda,
O məni tərək etdi boranda, qarda.
Hər yara sağalıb, unudular da,
Sağalmaz yarası ilk məhəbbətin!..

(S.Rüstəm)

40. Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümləyə aid beş cümlə yazın.

41. Bağlayıcılı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümləyə aid altı cümlə yazın.

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrlə həmcins xəbərli sadə cümlələr bir-birinə bənzəyir. Məsələn:

Bu səslər kəsilən kimi, ağır bir sakitlik hər tərəfi bürüyür və qəribə bir vahimə yaradırdı. (M.İbrahimov)

Bu səslər kəsilən kimi, ağır bir sakitlik hər tərəfi bürüyür və qəribə bir vahimə yaranırdı.

Eyni sözlərdən ibarət olan cümlələrdən biri (birincisi) həmcins üzvlü sadə cümlə, digəri (ikincisi) tabesiz mürəkkəb cümlədir. Onların forma cəhətdən bircə fərqi var. O da xəbərlərin ifadə formasındadır: yaradırdı, yaranırdı. Bu fərq

həmin xəbərlərin mübtədalarla əlaqəsinə təsir göstərir. Bu da cümlələrin quruluşunu fərqləndirir.

Müqaisə edin.

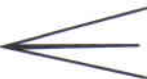
Birinci cümlədə bir mübtədə, iki xəbər var. Xəbərlərin hər ikisi həmin mübtədaya aiddir.

sakitlik **bürüyürdü**
yaradırdı

İkinci cümlədə iki mübtədə, iki xəbər var. Əvvəlki cümlədən fərqli olaraq, xəbərlər bir mübtədaya aid deyil, ayrı-ayrı mübtədalara aiddir.

Sakitlik - bürüyürdü
Vahimə - yaranırdı

Həmcins üzvlü sadə cümlədə bir neçə xəbər olsa da, onlar bir mübtədaya aid olur. Həm də onların şəxsi mütləq eyni olmalıdır. **Məsələn: Mən düşünürəm, yazıram və oxuyuram** cümləsində üç xəbər var, onların üçü də mən mübtədasına aiddir. Hamısı da mən sözünə uyğun olaraq, birinci şəxsin təkindədir.

Mən **düşünürəm**
yazıram
oxuyuram

Deməli, bu, həmcins üzvlü sadə cümlədir.

Mən oxuyuram, dostum yazır. Bu, tabesiz mürəkkəb cümlədir. O, iki sadə cümlədən ibarətdir: **Mən oxuyuram** - bir cümlə; **Dostum yazır** - ikinci cümlə. Hər birinin özünün mübtədası və xəbəri var. Bu xəbərlər həmcins hesab edilmir.

42. Köçürün. Həmcins üzvlü sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

Dağlar marala qaldı, Otu sarala qaldı. (Bayatı) Günəş doğdu, səhər güldü, sinəm boşaldı. (S.Vurğun) Sahib müəllim belə axşamlarda tələsmir, yavaş-yavaş yerişir, həzin xəyallara dalardı. (M.İbrahimov) Ey Vətən! Torpağın əzizdi mənə, Mən burda tapmışam səadətimi. (S.Rüstəm) Dan sökülür, üfüqlərdən günəş mənə göz vurur. (S.Rüstəm) Burdan Vaqif ötmüş,

Vidadi keçmiş. (N.Xəzri) Mən lap məəttələm, quruyub qalmışam. (S.Rəhimov) Şeir adlı bir yerim var, göyüm var. (C.Novruz) Azad nəfəs alır çiçək də, gül də. (C.Novruz)

Könlümü oxşadı hər ev, hər dalan,
Uşaq da, böyük də, gənc də, qarı da. (C.Novruz).

43. Verilmiş şeir nümunəsində cümlələrin quruluşuna görə növünü müəyyən edin.

Ölkəm

Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.

Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışqan əlləri, igid elləri,
Böyük dənizləri, dəmir yolları,
Keçidləri, izləri var ölkəmin.

Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin.

Coşqun Xəzər oynar ayaqlarında,
İşıq saçan neftli torpaqlarında,
Tarixlərin qızıl yarpaqlarında
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin. (C.Cabbarlı)

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələri

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr arasında məna əlaqələri olur. Belə əlaqələr olmasa, sadə cümlələrin birləşərək mürəkkəb cümlə əmələ gətirməsi mümkün olmaz.

Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr (tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri) arasında aşağıdakı məna əlaqələri olur:

1. Zaman əlaqəsi
2. Səbəb-nəticə əlaqəsi.
3. Qarşılaşdırma əlaqəsi.
4. Aydınlaşdırma əlaqəsi.
5. Bölüşdürmə əlaqəsi.

Bu əlaqələr həm bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrə, həm də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrə aiddir.

Məsələn: Payız gəlir və ağacların yarpaqları saralır. Payız gəlir, ağacların yarpaqları saralır.

Bu cümlələrin ikisi də tabesiz mürəkkəb cümlədir. Onları əmələ gətirən sadə cümlələr də, həmin cümlələrin sözləri də eynidir. Fərq ondadır ki, birinci tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri bağlayıcı (və bağlayıcısı) ilə, ikinci tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri intonasiya ilə əlaqələnmişdir. Buna baxmayaraq, hər iki tabesiz mürəkkəb cümlədə tərəflərin məna əlaqəsi eynidir.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Natiq çox danışdı, ancaq qulaq asan olmadı.

Natiq çox danışdı, qulaq asan olmadı.

Bu cümlələr də tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Bu cümlələrdə sözlər, onların əlaqələnmə qaydaları, mənalari eynidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələri də eynidir. Fərq ondadır ki, birinci tabesiz mürəkkəb cümlədə bağlayıcı (*ancaq* bağlayıcısı) işlənmişdir. İkinci tabesiz mürəkkəb cümlədə bağlayıcı yoxdur.

44. Aşağıda tabesiz mürəkkəb cümlənin hər məna əlaqəsinə aid bir nümunə verilmişdir. Onları köçürün və müəllimin köməyi ilə onları məna əlaqələrinə görə fərqləndirməyə çalışın.

Gedər oxuyar, əli bir sənətə çatar. (C.Cabbarlı) Nəğmə uçur, əl çalınır, gözlər gülür səadətlə. (S.Vurğun) Şəkil çəkmək asandır, həyat yaratmaq çətin. (C.Cabbarlı) Bu cəsəətli bir addım idi: adamların sayını, təqribən, üç dəfə azaldıb, əkin sahələrini isə dörd dəfə artırır. (M.İbrahimov) Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi. (İ.Şıxlı)

45. İfadəli oxuyun, son iki misranı sintaktik təhlil edin.

Küləklər qəddini əyməsin deyə,
İllərlə kök atdı ağac dərinə.
Kökünə bir soyuq dəyməsin deyə,
Yarpaqlar tökülür qədəmlərinə.
Biz də döyüslərdə belə töküldük
Dərin kökümü zə – bu yurd yerinə
Bir soyuq, yad nəfəs dəyməmək üçün.
Biz də yarpaq-yarpaq beləcə töküldük,
Töküldük Vətənin qədəmlərinə.

(V.İbrahim)

1. Zaman əlaqəsi.

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr arasında başqa məna əlaqələri olursa, onlar ancaq zaman görə bir-biri ilə bağlanırsa, ona zaman əlaqəsi deyilir.

Məsələn: Dolandı il başa, gəldi son bahar (H.Sanılı).

Dolanır göyləri bulud karvanları, Bürüyür düzləri Kürün dumanı. (H.Sanılı) **Cəfər Məlikin böyük qardaşı idi, özü də kinomexanik idi, iki-üç gündən bir rayondan film gətirirdi, axşamlar klubda göstərirdi.** (Elçin)

Zaman əlaqəsi iki formada olur:

- a) Eyni zamanlılıq.
- b) Ardıcılıq.

Eyni zamanlılıq. Tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrin ifadə etdiyi hərəkət, hadisə eyni zamanda baş verir. Məsələn:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar,
Əriyir güneylər döşündəki qar,
Yağış da isladır o göy çəmənini,
Təbiət ilhama çağırır məni! (S.Vurğun)

Bu tabesiz mürəkkəb cümlə beş sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, sadə cümlələrin ifadə etdiyi hadisələrin hamısı eyni zamanda baş verir.

46. Oxuyun, məna əlaqələrinə fikir verin.

Saat çıqqıldayır, əqrəb astaca hərəkət edir. (S.Rəhimov)

Bütün yuxular çin olacaq, xəyallar reallaşacaq, arzular, istəklər həyata keçəcəkdir. (S.Rəhimov) Külək əsir, xoş bir

rayihə ətrafa yayılır. Dəniz şahə qalxır, soyuq külək əsir, dalğalar bir-birini qovur, şəhər üzərində kədərli uğultu gəzirdi. (Y.Şirvan) Dağların üzərindəki buludlar seyrəldi, şəhərdən duman çəkildi. (Ə.Vəliyev) Düşmən qaçır, yaman qaçır, Ölən ölür, qalan qaçır. (S.Vurğun)

Muğana su gəlir, Milə su gəlir,
Axışıb öz eli-ulusu gəlir,
Torpağa insanın arzusu gəlir
Bağrıma basıram ana vətəni,
Bu ülfət ilhama çağırır məni!
(S.Vurğun)

Ardıcılıq əlaqəsi. Bu da zaman əlaqəsidir. Eyni zamanlılıqdan fərqi ondadır ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərinin bildirdiyi hadisə və hərəkətlər eyni vaxtda deyil, ardıcıl baş verir, bir-birinin ardınca baş verir. **Məsələn:**

Yay ayları sona çatdı, payız ayları gəldi. Zəng vuruldu, dərslər başlandı. Göyün üzünü qara buludlar tutdu, yağış yağmağa başladı.

Burada üç tabesiz mürəkkəb cümlə var. Üçündə də tərəflərin ifadə etdiyi hadisələr bir-birinin ardınca baş verir.

Yay ayları sona çatır, ardınca payız ayları gəlir; zəng vurulur, sonra dərslər başlanır. Göy üzünü qara buludlar alır, sonra yağış yağır.

Tabesiz mürəkkəb cümlədə eyni zamanlılıq da, ardıcılıq da zamana görə müəyyən edilir. Ona görə hər ikisi zaman əlaqəsidir.

47. Köçürün. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə zaman ardıcılığını izah edin.

Qapı açıldı, müəllim içəri girdi, dərslər başlandı. Aylar bir-birini ötə-ötə keçdi, yaz gəldi, il təzələndi. Səhər açıldı, fəhlələr işə girişdilər. Qaranlıq düşdü, ulduzlar sayrışmağa başladı.

Otağın pəncərələri taybatay açıldı və içəriyə sərin hava axdı. Dərslər qurtardı, şagirdlər səs sala-sala həyəətə endilər. Bir az sonra göyün üzünü qara buludlar örttdü, günəş gözdən itdi. (Y.V.Çəmənşəminli) Məlikzadə gülümsədi, sifətində qocalığın işarəsi görüldü. (S.Rəhimov)

48. Köçürün. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

Zaman keçir, budaq atır körpə şitillər. (S.Vurğun) Fit çalındı, hamı vaqonlara doluşdu. (Mir Cəlal) İndi gül dəmidir, fəsli bahardır. (S.Vurğun) Qar ərir, sellər axır, ot göyərir səhrada. (C.Cabbarlı) Birdən quyu gurladı, qara neft quyudan şiddətlə fontan vurub, çarxı havaya sovurdu. (C.Cabbarlı) Göy guruldayır, təbiət hönkürür, meşə yaş tökür. (Ə.Məmmədخانlı) Boran küçədə ac qurd kimi ulayır, soyuq qılınc kimi kəsir, qar şiddətlə səpirdi. (Mir Cəlal) Qapı açıldı və üç nəfər əli silahlı içəri girdi. (M.İbrahimov)

49. Eyni zamanlılığa aid bir neçə cümlə yazın.

50. Ardıcılıq əlaqəsinə aid bir neçə cümlə yazın.

51. Şeirlərin misraları arasında məna əlaqəsini göstərin.

Uşaqlar böyüdü, gənclər qocaldı,
Zaman yaşa doldu, insan ağıla,
Torpağın şöhrəti göyə ucaldı,
Nə şerə sığışdı, nə də nağıla,
Zaman yaşa doldu, insan ağıla.

(S.Vurğun)

Bulud gedər, şimşək çaxar,
Ay da durub qəmli baxar,
Yağış kimi ulduz yağar,
Göylərlə Yer qovuşanda.

(N.Xəzri)

52. S.Vurğunun “Aygün” poemasında bir nəğmə mətni var. Onun iki bəndi tabesiz mürəkkəb cümlələrə nümunə ola bilər:

Karvan-karvan göydən ulduzlar köçür,
Öz bəxtinə hər kəs bir ülkər seçir,
Qocalırıq, ömür keçir, gün keçir,
Oxu, gözəl, oxu, gözəl, qoy səsin
Ürəyimdə kaman kimi titrəsin.
Can evinə sığışmayan arzular
Bir dünyada neçə dünya arzular,
Məhəbbətin nə ilki, nə sonu var,

Oxu, gözəl, oxu, gözəl, qoy səsin
Ürəyimdə kaman kimi titrəsin.

Yaxud:

Üfüqlər qızarır al güllər kimi,
Günəş boy göstərir, açılır səhər.

2. Səbəb-nəticə əlaqəsi.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri bir hadisənin səbəbini, o biri isə həmin səbəbdən meydana gələn nəticəni bildirir. **Məsələn:**

Günəş batdı, hava qaraldı. Bu tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərəfi, yəni **Günəş batdı** cümləsi hadisənin səbəbini, tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci tərəfi isə, yəni **Hava qaraldı** cümləsi onun nəticəsini bildirir.

Başqa bir misal: *Günəş çıxdı, hava işıqlandı.* Bu tabesiz mürəkkəb cümlədə də **Günəş çıxdı** cümləsi səbəbi, *Hava işıqlandı* cümləsi nəticəni bildirir.

53. Köçürün. Tabesiz mürəkkəb cümlədə səbəb və nəticə bildirən hissələri fərqləndirin.

Palıd ağacının altından keçərkən birdən odlu bir külək onun üzünə vurdu, onun nəfəsi daraldı, ayaqları büküldü, o yıxıldı. (Ə.Məmmədخانlı) Dənizdə tufan qalxdı, Xəzərin ağ köpüklü çılğın dalğaları sahili gəmirməyə başladı. (M.Hüseyn) Gördüm üzünü, bağçada laləm yada düşdü. (C.Cabbarlı) Yağış yağır narın-narın, islanır torpaq (S.Vurğun) Hamı üz döndərdi, o yalnız qaldı. (S.Vurğun) Beşinci gün püşk dəvəçi Kərimə düşdü və o da günbatana yaxın dərvişi evinə gətirdi. (M.İbrahimov) Lampanın yağı qurtarır, işığı zəifləyib saralmağa başlayırdı. (M.İbrahimov) Qış da qurtarmış, çovğunlar da sovuşmuş, göylər açılmış, günəş də görünməyə başlamışdı. (M.İbrahimov)

54. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə aid beş cümlə yazın.

55. Köçürün, aşağıdakı səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri, mənalərini saxlamaqla, sadə cümlələrə çevirin.

Doğdu gülüzlü səhər, işıqlandı üfüqlər (S.Vurğun). Qış gəldi, dağların zirvəsi qarla örtüldü. Torpaq qızır, qar əriyir, çaylar bulanır (S.Vurğun).

Nümunə: Payız gəldi, havalar dəyişdi – Payız gəldiyinə görə havalar dəyişdi.

56. Oxuyun.

Ana dili! Bir dil ki, əvvəl o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan. Haman dil ki, qürbət diyarda, biganələr üçün düşəndə ona həsrət qalıbsan. Lakin təsadüfən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır, beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır; bir dəqiqənin içində vətəni gözünün qabağına gətirirsən. Atan, anan, qohum-əqraban, dost-tanışın budur durublar, güya səninlə həmin dildə söhbət edirlər. Bir az keçmiş, uşaqlığın, oynadığın, durub-oturduğun, düşüb-qaldığın yerlər bir-bir yadına gəlir, ürəyin daha ziyada döyünməyə başlayır. (N.Nərimanov)

3. Qarşılaşdırma əlaqəsi.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr bir-birinin əksinə olan hadisələri bildirir. **Məsələn:**

O sağa çevrilir, mən isə sola. (S.Vurğun) **Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.** (Atalar sözü) **Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin arzusu dəyişmədi.** (Mir Cəlal) **Çox yaşayan çox bilməz, çox gəzən çox bilər.** (Atalar sözü)

Misallardan görüldüyü kimi, əvvəlki cümlədə bir fikir deyilir, sonrakı cümlədə isə onun əksinə, ziddinə olan fikir deyilir.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr həm intonasiya ilə, həm də bağlayıcı vasitəsi ilə formalaşa bilər. Bu cümlələrdə qarşılaşdırma bildiren *amma, lakin, ancaq, isə* bağlayıcıları və başqa vasitələr işlənir. **Məsələn,**

İntonasiya vasitəsi ilə:

Şəkil çəkmək asandır, həyat yaratmaq çətin (C.Cabbarlı)

Bahar günləri gəlmişdi, yenə də havalar soyuq keçirdi. Zirək uşaqlar çayı üzüb keçdilər, onlar hələ də durub ba-

xırdılar. Dağ yolları, dağ aşırımları yolları çətinləşdirirdi, idmançılar bundan qorxmur, geri çəkilmirdilər. Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar. (S.Vurğun)

Bağlayıcılarla:

Dərs qurtarmışdı, amma heç kəs yerindən tərpənmirdi. Göy guruldadı, ildırım çaxdı, lakin yağış yağmadı. Qış ayları gəlmişdi, ancaq hələ qar yağmırdı. Sədr bir çoxuna söz vermək istəyirdi, ancaq heç kəs dinmirdi. Vaqif gülümsədi, lakin bu gülüş həsrət acısı ilə dolu idi. (Y.V.Çəmənşəminli)

İndi o özünü məcbur edib pianonu danqıldada bilərdi, fəqət heç vaxt işləmək üçün özünü məcbur etməzdi. (Elçin)

O, pianonun arxasında oturdu, amma qapağını qaldırmadı. (Elçin)

57. Köçürün. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin hansı vasitələrlə əlaqələndiyini göstərin.

Cahan xanım çox dedi, Hürü az eşitdi. Dilə tutdu, yalvardı, hədələdi, ona heç bir şey təsir etmədi. (M.İbrahimov) Özü də bu barədə danışmaq istəyirdi, lakin sözü haradan başlayacağını bilmirdi. (M.İbrahimov) Yaşatmaq çətindir, unutmaq asan. (C.Novruz) Özü getdi, səsi qaldı. (C.Novruz) Hamı çəkilib gedəcək, Bircə xatirən qalacaq. (C.Novruz) Kasıblıq eyib deyil, nadanlıq eyibdir. (Mir Cəlal) Bu barədə açıq danışmırdılar, lakin hərəkət və baxışlarında bu ifadə aydın görünürdü. (M.İbrahimov)

58. S.Rəhimovun “Minnətsiz çörək” əsərindən qarşılaşdırma əlaqəsinə aid bir neçə nümunə seçin.

59. Bağlayıcı vasitəsilə və bağlayıcısız formalaşan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə aid bir neçə cümlə yazın.

Nümunə: Mən gözlədim, sən gəlmədin - Mən gözlədim, amma sən gəlmədin.

60. Şeirlərin hansı misraları qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir?

Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.

Əldən ələ keçir vəfasız həyat,

Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya! (S.Vurğun)

Öksüz taleyimtək gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən.
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən,
Bilmədən vuruldum, ey dan ulduzu!

(C.Cabbarlı).

Bu mənim evimdir, siz qonaqsınız,
Qonağı sevrələr, lap nahaqsınız.

(S.Vurğun)

Kür qırağı, Qarayazı, göy çəmən,
Qoşa palıd...Tüstülənən od-ocaq.
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair bir də sizi yazacaq!

(S.Vurğun)

61. İfadəli oxuyun, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələrini müəyyənləşdirin.

1. Avropada kartof Cənubi Amerika kəşf olunandan sonra meydana gəlir. Avropalılar qarət etdikləri əşyalarla bərabər, bu bitki köklərini də öz yerlərinə gətiriblər. İndi kartof ən çox yayılmış bitkilərdəndir.

2. Peyk yerdən çox hündürdə uçar, lakin onun motoru olmur, raket onu hərəkətə gətirir. Raket ondan ayrılır, peyk isə uçar. Hamı bilir ki, daş yuxarı atılarda qayıdıb yerə düşür. Təyyarənin motoru xarab olsa, təyyarə yerə düşər, peyk isə uçar.

3. Ulduzlar aləmini çox böyük məsafələr ayırır. Fəzada ulduzlar sayrışır. Fəza soyuqdur və boşluq səltənəti adlanır. Doğrudanmı kosmos bomboşdur? Əslində, kosmos tozla doludur, lakin bu, adi toz deyil, kosmos tozudur.

Bir anlıq gözündə rəqs etdi aləm,
Bir cüt ulduz kimi gözləri yandı.
Fəqət xəyalının önündə bu dəm
Əmirxan kölgə tək gəlib dayandı...

Düşünüb fikrində bəzən Elyarı,
Açdı arzuları çiçəklər kimi,
Ancaq başındakı bu arzuları
Qovdu öz əlilə, milçəklər kimi.

(S.Vurğun)

4. Aydınlaşdırma əlaqəsi.

Aydınlaşdırma əlaqəsində olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin birində deyilən fikir digər cümlə tərəfindən aydınlaşdırılır. **Məsələn:**

Bu dünyanın xəritəsi bir rəngdə deyil:

Hər surətin öz nəqşi var, bir əzəl gündən. (S.Vurğun)

Hidayətə Cəmindən ayrılmaq çətin gəlirdi: uşaqlıqdan bir yerdə böyümüşdülər. (Mir Cəlal) **İnsan həyatının mənası daha dərin, daha gözəl olmalıdır: insan mənalı, mənəvi həyatla, müəyyən qayələr və ideallarla yaşadığı zaman insan adını, vətəndaş adını daşımağa layiq olur.** (M.İbrahimov)

Burada üç tabesiz mürəkkəb cümlə var. Onların üçündə də ikinci tərəflər birinci tərəflərdə deyilənləri izah edir, aydınlaşdırır.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri, əsasən, intonasiya ilə əlaqələnir, yazıda birinci tərəfdən sonra qoşa nöqtə qoyulur.

Əlincə qalasına qalxmaq çətindir: dağ çox sıldırımlıdır.

Bəzən belə cümlələrin tərkib hissələri arasında **yəni** bağlayıcısından istifadə olunur, bu halda **yəni** bağlayıcısından əvvəl vergul qoyulur.

Məsələn, *Hamı öz işi ilə məşğuldur, yəni heç kəs boş dayanmayıb.*

62. Köçürün. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə aydınlaşdırılan tərəflərlə aydınlaşdıran tərəfləri fərqləndirin.

Bu gün qərribə bir gündür: həm şadam, həm də peşman. (S.Rəhman) Təbiət göz oxşayırdı, hər tərəf yaşıl idi. Bu yerlər istirahət üçün çox əlverişlidir: havası sərin, insanları mehribandır. Ulduzlar görünmürdü: havanı bulud almışdı. Otaq çox isti idi: peçlər guruhur yanırdı. Dağların zirvəsi ağ örpəyə bürünmüşdü: güclü qar yağmışdı. Havanın ilıq nəfəsi duyulurdu: qış öz ömrünü yaza verirdi. Hər şey istənilən qaydada idi: evlər yığışdırılmış, həyət təmizlənmişdi. Bu gün də Nəriman Səfərəli müəllimin dərində müvəffəqiyyət qazanmışdı: sərbəst söhbət saati idi. (M.İbrahimov) Nifrət yağış suları kimidir: özünə iynə gözü qədər yer elədimi, getdikcə yolunu ovub dərinləşdirəcək, genişləndirəcəkdir. (M.İbrahimov) Sizdən bir xahişim var: məni birdəfəlik unutmayın. (M.İbrahimov) Qaratelin ürəyinin arzusu asanlıqla yerinə yetdi: qar boranı üç-dörd

gün davam edərək yatmış, gözəl günəş çıxmışdı. (M.İbrahimov)

Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.
Bir mən deyiləm hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!
(S.Vurğun)

63. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə aid üç cümlə yazın.

64. Oxuyun, ikinci misranı sintaktik təhlil edin, cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirin.

Hər səhər, hər axşam; hər axşam, hər səhər,
Çox zaman sərsəri küləklər bixəbər.
Bir yaxın dost kimi qapımı döyərlər
Küləklər, küləklər, bəstəkar küləklər,
Dünyanı dolayan bəxtiyar küləklər!
Bəziniz qorxulu, bəziniz qorxusuz,
Bəziniz duyğulu, bəziniz duyğusuz,
Bəziniz uyğulu, bəziniz uyğusuz,
Küləklər, küləklər, ey sərin küləklər,
Sizdə var qoxusu hər yerin, küləklər!
(M.Müşfiq)

5. Bölüşdürmə əlaqəsi.

Bölüşdürmə əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlədə hərəkətlər, əşyalar, şəxslər arasında, bir növ, bölüşdürmə, paylaşma haqqında məlumat verilir. **Məsələn:**

Səkinə yemək hazırlayırdı, Pərşan çay dəmləyirdi.
(M.İbrahim)

Burada iki hərəkət ifadə olunur: hazırlamaq, dəmləmək ikisi də üçüncü şəxsə aiddir.

Başqa bir misal: **Ya gərək ədalətli iş görələr, ya da məhv olub gedəcəklər.** (M.İbrahimov)

Burada eyni şəxslərə aid hərəkətlərin bir-birinin əksinə olan bölüşdürülməsi var: ya belə, ya da elə.

**Qoy gülləri ya qan sulasın, yaxud ədalət,
Qoy ya bəşəriyyət yaşasın, yaxud əsarət!**
(C.Cabbarlı)

Şeir in hər iki misrasında eyni hərəkətlər əşyalar üzərində paylaşdırılır: ya-ya. Birinci tabesiz mürəkkəb cümlədə hərəkət (sulasın) qan və ədalət əşyaları arasında; ikinci mürəkkəb cümlədə yenə eyni hərəkət (yaşasın) bəşəriyyət və əsarət anlayışları arasında paylanır.

65. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri seçib yazın. 3-cü və 5-ci cümlələri sintaktik təhlil edin.

Allahverdi odunu gətirib kürənin yanında dəstəcin elədi və Qəşəm kişi də əlindəki papiros kötüyünü ocağa atıb dedi (Elçin). Biz evdə olasıyıq, sən işinin dalınca get. (Mir Cəlal).

Məclisdə gah Fatma ud çalır, Nəsimi Fəzlin və özünün qəzəllərindən oxuyardı, gah da Nəsimi ud çalır, Fatma atasının və Nəsiminin qəzəllərindən oxuyardı. (İ.Hüseynov) Ya mən olmalıyam, mənim üçün o adam olmamalıdır, ya da o olmalıdır, mən olmamalıyam. (C.Cabbarlı) Nə bəydə insaf var, nə xanda qan var. (S.Vurğun) Bu gün siyasət adamı siyasətlə, iqtisadçı iqtisadiyyatla, yazıçı və tənqidçi isə ədəbiyyatla məşğul olmalıdır. (Elçin)

Nə qədər istəyirsə, bir o qədər fırlana,
Qarşıma gah şər çıxa, gah xeyir dığırlana.

(B.Vahabzadə)

Verilmiş şeir parçasında hansı mənə əlaqələri var?

Yenə günəş də var, ay da var, göy də,
Bunların altında gediş, gəliş də.
Quyruqlu ulduzlar uçuşur göydə,
Həyat yolundadır, insanlar işdə.

(S.Vurğun)

66. Sxemi şərh edin.

var. Ancaq onlardan biri zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, ikincisi qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

Belə olduğu halda, nə üçün bunlar müxtəlif adlarla adlanır, nə üçün hamısı zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab olunmur? Tədris zamanı bu sual tez-tez eşidilir.

Sualın cavabı belədir.

Zaman ümumi əlaqədir. Zamandan kənarında heç bir hadisə, hərəkət baş verə bilməz. O yerdə ki başqa əlaqə yoxdur, ancaq zaman əlaqəsi (eyni zamanlılıq, ya ardıcılıq) varsa, o zaman əlaqə zaman əlaqəsi hesab olunur. **Məsələn: Qapı açıldı, müəllim içəri girdi** tabesiz mürəkkəb cümləsi yalnız zaman (ardıcılıq) əlaqəsi əsasında qurulmuşdur; burada başqa bir mənə əlaqəsi yoxdur. **Yağış yağdı, küçələr sulandı** tabesiz mürəkkəb cümləsində zaman (ardıcılıq) əlaqəsi fonunda başqa əlaqə var: tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərəfi ikinci tərəfdə ifadə olunan hadisənin səbəbini, ikinci tərəf isə birinci tərəfin nəticəsini bildirir. Ona görə də bu tabesiz mürəkkəb cümlə zaman əlaqəli deyil, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Başqa əlaqələrə də belə yanaşmaq lazımdır.

68. Aşağıdakı tabesiz mürəkkəb cümləni dəftərinizə köçürün. Onu əmələ gətirən sadə cümlələri ayırıb nümunəyə uyğun şəkildə yazın.

Mən özümü çox sakit hiss edirdim, ürəyim də döyünmürdü, gözlərim də qaralmırdı, məni soyuq tər basmışdı, fəqət mənim beynim çartlayırdı, az qalırdı dağılsın. (Elçin)

1 .....

2 .....

3 .....

4 .....

5 .....

6 .....

69. Mətni ifadəli oxuyun, son abzasdakı cümlələri quruluşuna görə fərqləndirin.

Makedoniyalı İsgəndər

Makedoniyalı İsgəndər hələ uşaq ikən atasının – Makedoniya hökmdarı Filipin və bütün saray əyanlarının gözü

qarşısında bir vəhşi atı cilovlamışdı. Hamı onun cəsaretinə və cəldliyinə heyran qalmışdı. Filip oğlunu qucaqlayıb demişdi: “Özünə torpaq axtar, Makedoniya sənə azlıq eləyir”.

Qədim dünyanın məşhur sərkərdəsi və ən böyük fəthlərdən biri İsgəndər haqqında çoxlu rəvayət yaranmışdır.

Təbiət İsgəndərdən heç nə əsirgəməmişdi. O, ağıllı, fərasətli və cəsur idi. Tərbiyəçi Leonid onu bir döyüşçü kimi tərbiyə etmişdi. Ona dözümlü, işgüzar olmağı, qarınqululuq etməməyi öyrətmişdi.

İsgəndər lap gənclik vaxtlarından təmtəraqlı həyatı sevməmiş. O, dostlarına deyərmiş: “Dəbdəbə və naz-nemət içində yaşamaq qul olmaqdan pisdirdir. Zəhmət isə padşahlığa layiq işdir.”

O, yürüşlərdə keçən həyatının ağırlığını öz döyüşçüləri ilə birgə yaşayırmış.

İsgəndərin müəllimi qədim dünyanın məşhur alimi Aristotel olmuşdur. O, İsgəndərlə kainat və təbiət haqqında, insan və dövlət haqqında söhbətlər edirmiş. İsgəndər öz müəlliminə deyirmiş ki, öz qüdrətinə görə başqalarından üstün olmaqdan sa, ali fənlərdən birinə görə üstün olmağı daha münasib sayır. O, dövlətin tərəqqisində elmin mühüm rol oynadığını başa düşərək, alimlərə hamilik edirdi. Onları özü ilə hərbi yürüşlərə aparırdı ki, başqa ölkələrlə tanış olsunlar, kitablarında həmin ölkələri təsvir etsinlər, bilikləri yaysınlar. İsgəndər tutduğu bir çox şəhərlərdə kitabxanaların əsasını qoymuşdur.

Tabeli mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlələr də iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr eyni hüquqlu olmur; biri o birinə tabe olur. **Məsələn:**

Gəlin sapsarı saralsa da, özünü sındırmadı. (İ.Şıxlı)
İnsan yalnız o zaman kölə olur ki, özgə fikrinə, yad ideologiyaya boyun əyir. (Anar) **Mən belə qərara gəlmişəm ki, onları götürüb yaylağa aparım.** (İ.Şıxlı)

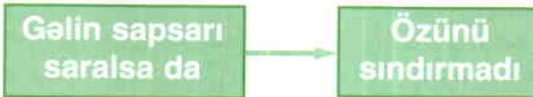
Bu tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrin münasibəti aşağıdakı kimidir.

1. *Gəlin sapsarı saralsa da* cümləsi *Özünü sındırmadı* cümləsinə tabedir, onu izah edir.

2. *Özgə fikrinə, yad ideologiyaya boyun əyir* cümləsi *İnsan yalnız o zaman kölə olur* cümləsinə tabedir, onu izah edir.

3. *Onları götürüb yaylağa aparım* cümləsi *Mən belə qərara gəlmişəm* cümləsinə tabedir.

Bu cümlələrdən birinin sxemini düzəldək:

70. Köçürün. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabe edən cümlələrin altından düz xətt, tabe olan cümlələrin altından dalğalı xətt çəkin.

Dəftərdə mürəkkəb yayılmır, çünki dəftər kağızına yapışqan əlavə edirlər. Bəs yapışqan qatılmasa, necə olar? Yapışqan qatılmasa, ya suçəkən kağız, ya da salfet kağızı alınar. Əgər kağız müxtəlif maddələrlə işlənsə, ondan limonad, süd içməyə stəkan hazırlamaq olar.

Elə adam yoxdur ki, kakaonu xoşlamasın.

Karikatura elə şəkllə deyirlər ki, onda sifətin cizgiləri qəsdən yöndəmsizləşdirilir.

71. Mətni oxuyun, tabeli mürəkkəb cümlələrə diqqət edin, tabe edən və tabe olan tərəfləri müəyyənləşdirin.

Tıkdım ki, izim qala. Bir inci saflığı varsa da suda, Artıq içiləndə dərd verir su da. (N. Gəncəvi) Mədənlə dolsa da hər bir xəzinə, Hər kiçik zərrəsi dərmandır yenə. (N. Gəncəvi) Yüz ulduz yansa da göylərdə, inan, Bir günə baş əymək xoşdur onlardan. (N. Gəncəvi) Göydə parlarsa da nə qədər ulduz, Günəşdir nur verən aləmə yalnız. (N. Gəncəvi) Böyük Azərbaycan şairi Nizami bilirdi ki, xalq onu unutmayacaq.

(S. Vurğun) Öz Vətəninə, öz xalqına sadıq olan Nizami Şərqi şəirində birincidir, çünki o öz böyüklüyü ilə yalnız Azərbaycanı deyil, bütün Şərqi əhatə etmiş, xalq qəhrəmanlarını, qəhrəman daşqəsənlər (bənnalar) və müdrik çobanlar obrazı yaratmışdır. (S. Vurğun) Əsas məsələlərdən biz istər tənqidimizin, istərsə də tənqidçilərimizin hörmətini müqəddəs tutmağı bacarmalıyıq. (S. Vurğun)

72. Aşağıdakı mətnlə tanış olun, II və III cümlələri müqayisə edərək sintaktik təhlil edin.

Müəllim. Hər gün səhər məktəbə gedirsən. Müəllimlərin kəşflər və ixtiralar, yazıçılar və rəssamlar, keçmişin görkəmli adamları və sənin müasirlərin haqqında söhbətlərinə maraqla qulaq asırsan. Ola bilsin ki, bu söhbətlər içində biri səndə xüsusi maraqlı və həyəcan oyandırır, müəllimin sənə öyrətdikləri ömrün boyu səni özünə cəlb etsin. Bəlkə də, sən müəllim olmaq istədin. Bu, asan iş deyil. Bilirsənmi, dərstdə səni və yoldaşlarını maraqlandırmaq üçün müəllim nə qədər kitab oxuyub!? Müəllim bütün həyatını, istedadını, qəlbini, bütün gününü sevdiyi işə həsr edir.

Məşhur yazıçılara, alimlərə, ictimai xadimlərə də müəllim deyirlər, çünki onlar bütün həyat və fəaliyyətlərini bəşəriyyətə həsr edir, insanlara xidmət edirlər.

73. İfadəli oxuyun, hansı bənddə tabeli mürəkkəb cümlə var?

Şimşək kimi buludları qovaraq,
Verdim parlaq çiçəklərə könlümü.
Günəş kimi, qaranlığı boğaraq,
Verdim odlu diləklərə könlümü.

Cavan ömrüm bir mum kimi sönərkən,
Yüksəklərdən alçaqlara enərkən,
Əməllərim bir səraba dönərkən,
Çaxıb verdim şimşəklərə könlümü

O zaman ki sahib oldum qanada,
Bir quş kimi nəzər saldım həyata,
Etdi məni gənclik zövqüm əhatə,
Verdim sərxoş küləklərə könlümü.

(M.Müşfiq)

Baş və budaq cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr tabelilik münasibətinə görə iki yerə ayrılır:

- a) Baş cümlə.
- b) Budaq cümlə

Tabeli mürəkkəb cümlədə tabe edən cümləyə **baş cümlə**, tabe olan cümləyə **budaq cümlə** deyilir.

Baş cümlə budaq cümləyə münasibətdə müstəqil cümlə hesab olunur. Budaq cümlə həmişə baş cümləyə tabe olur.

1. O gün ki aləmə yayıldı şölən,
Dağlar öz donunu lalədən biçdi. (S.Vurğun)

Baş cümlə: *Dağlar öz donunu lalədən biçdi.*

Budaq cümlə: *O gün ki aləmə yayıldı şölən.*

2. Düz deyiblər ki, ata olmayan adam bala qədrini bilməz. (S.Rəhman)

Baş cümlə: *Düz deyiblər.*

Budaq cümlə: *Ata olmayan adam bala qədrini bilməz.*

3. Əsmərin anası ağacın gövdəsini əhəngləyirdi ki, qurd daraşa bilməsin. (M.Süleymanlı)

Baş cümlə: *Əsmərin anası ağacın gövdəsini əhəngləyirdi.*

Budaq cümlə: *Qurd daraşa bilməsin.*

74. Köçürün. Baş cümlələrin altından düz xətt, budaq cümlələrin altından dalğalı xətt çəkin.

Elmə məlumdur ki, adaların yaranmasının bir sıra səbəbləri var. Okean suları yarımadaı qitə ilə birləşdirən qurunu yuyursa, bir vaxt yarımadaın qitə ilə əlaqəsi kəsilir və adaya çevrilir. Bəzən belə olur: quru tədricən çökür. Həmin çökəyə okean suları dolur. Suyun səthində ancaq dağların zirvəsi qalır. Bunlar adalar olur. Alimlər müəyyən etmişlər ki, bir sıra adalar belə yaranmışdır. Belələrini materik adaları adlandırırlar, çünki onlar materikin hissəsi olmuşdur.

Elə adam yoxdur ki, adı olmasın. Araşdırsaq, görürük ki, adaların qəribə tarixləri var. Qədimdə ruslar uşağa Volk (cənavar) adı verərmişlər ki, güclü olsun.

75. İfadəli oxuyun, hansı sözlərdən daha çox istifadə olunmuşdur? (Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqələnməyən sözlər nəzərdə tutulur.)

Tar (ixtisarla)

Oxu, tar, oxu tar!
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar!
Nəğməni su kimi alışan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unutar!
Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti –
Alovlu sənəti!..
Oxu, tar, fikrimdə oyansın
Baharın, Seyidin qəzəli.
Oxu, tar, ruhlansın
Şirvanın, Gəncənin mehriban gözəli.
Nadimlər, Vaqiflər,
Gözəllik sirrinə vaqiflər
Həp səni dinləmiş,
Oxumuş, inləmiş.
İndi də bizimçin oxu, tar,
Səni kim unutar?
Ey tarçı, çal,oxu!
Könlümü al, oxu!
O sarı simlərin lisanı
Salmazmı heyrətə insanı?
Utanma, oxu, tar!
Mədənli Bakımın,
Pambıqlı Gəncəmin,
İpəkli Şəkimin
Acısı, şərbəti,
Alovlu sənəti! (M.Müşfiq)

Qeyd: Baş cümlənin müstəqil, budaq cümlənin qeyri-müstəqil olmasını onların ayrıca, müstəqil cümlələr halında işlədilməsi kimi başa düşmək olmaz. **Məsələn:**

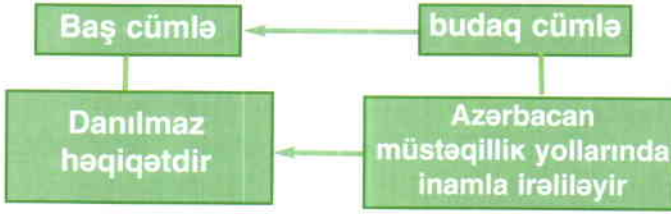
Danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycan müstəqillik yollarında inamla irəliləyir.

Bu tabeli mürəkkəb cümlənin birinci hissəsi, yəni **Danılmaz həqiqətdir** - baş cümlədir, ikinci hissəsi, yəni **Azərbaycan**

müstəqillik yollarında inamla irəliləyir - budaq cümlədir.

Ayrılıqda işlədilər bilməsi baxımından budaq cümlə baş cümlədən müstəqildir. *Danılmaz həqiqətdir* cümləsini ayrılıqda işlətsək, uyğunsuz görünər. *Ancaq Azərbaycan müstəqillik yollarında inamla irəliləyir* cümləsini ayrılıqda desək və ya yazsaq, əlavə bir cümləyə, izahata ehtiyac olmur.

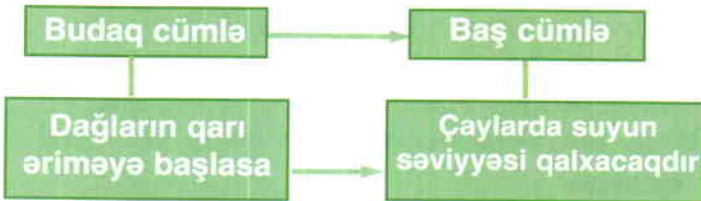
Nəzərə almaq lazımdır ki, burada qrammatik müstəqillikdən söhbət gedir. Hansı cümlənin hansına tabe olması əsas götürülür. Formasından, müstəqil işləne bilib-bilməməsindən asılı olmayaraq, baş cümlə budaq cümləni özünə tabe edir; budaq cümlə isə baş cümləyə tabe olaraq onu izah edir.

Elə nümunələr də olur ki, budaq cümləni ayrılıqda işlətmək mümkün olmur, baş cümləni isə ayrılıqda işlətmək olur. **Məsələn:**

Dağların qarı əriməyə başlasa, çaylarda suyun səviyyəsi qalxacaqdır.

Burada baş cümləni mürəkkəb cümlənin tərkibindən çıxarıb ayrıca işlətsək, heç bir uyğunsuzluq olmaz: Çaylarda suyun səviyyəsi qalxacaqdır. Budaq cümləni isə həmin tərkibdən çıxarıb müstəqil işlətmək olmaz; *Dağların qarı əriməyə başlasa* - desək və ya yazsaq, bitmiş fikir ifadə olunmayacaqdır.

Baş və budaq cümlələri bağlayan vasitələr

Baş və budaq cümlələr müəyyən vasitələrlə bir-birinə bağlanır. Bu vasitələr, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İntonasiya ilə. Tabeli mürəkkəb cümlələrin əlaqələnməsində bəzən xüsusi vasitədən yox, intonasiyadan istifadə olunur.

Məsələn:

Ömür gördüm, qışı yaydı.

Gözəl gördüm, hüsnü zaydı. (Aşıq Alı)

Bircə kəlmə din, danış,

Ürəyim dağa dönsün. (Bayatı)

Mən görmüşəm, yurdun azad övladı

Dağları əridir narın qum kimi. (R.Rza)

2. Bağlayıcılarla. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində tabelilik bağlayıcılarından istifadə olunur. **Məsələn:**

a) **ki** bağlayıcısı ilə: **Bir əsər yazım ki, adına sənin. Uşaq da böyük də əzbərdən desin. (Ə.Tudə) İftixarla demək lazımdır ki, bizim tənqidçilərimizin arasında gözəl bədii zövqə və elmi səviyyəyə sahib yoldaşlarımız da az deyil. (S.Vurğun) Bələdçi qadın gəlib soruşdu ki, yenə çay içəcəksiniz? Dedim ki, yox, içməyəcəyik. O da üzr istədi ki, daha gəlib bizi narahat etməyəcək. (Elçin)**

b) **çünki** bağlayıcısı ilə: **Azərbaycan xalqı Vətənimizin bü-tövlüyü uğrunda mübarizədə qalib gələcəkdir, çünki biz öz haq-qumuzu müdafiə edirik. Mən bu hadisəni heç kimə danışmamışam; çünki bunun əhəmiyyəti yoxdur, çünki heç kim buna inanmaz, çünki insanın ən böyük sirdaşı, ən yaxşı müsahibi, insanın hiss-həyəcanları üçün ən doğma adam özüdür. (Elçin)**

Sa, sə şəkilçisi ilə:

Vətən, ana Vətən zillətə düşsə,

Qurtuluş yolunda çalışar insan.

İnsanın taleyi zülmətə düşsə,

Yanar, mayaklarla yarışar vicdan. (Ə.Tudə)

3. Ədatla:

Mı, mi, mu, mü ədatı ilə:

Yaz gəldimi, havalar istiləşir, bağlar, bağçalar yaşllaşır. Məktəbi qurtardınmı, işə başlamaq lazımdır.

Pərşan evə bir balaca gec gəldimi, anası ağır intizara düşürdü. (M.İbrahimov)

Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələr çoxdur.

76. Verilmiş cümlələr hansı vasitələrlə bağlanmışdır?

Assalar, kəssələr, öldürsələr də, Bizi heç bir zaman qul etmək olmaz. (Musa Cəlil) Nahaq deyirlər ki, payız fəslində bütün gül-çiçəklər saralır, solur. (Musa Cəlil) Mən bu məsələyə ona görə gətirdim ki, şah yalnız bu səsə görə narahat olmasın. (“Kəlilə və Dimnə”) Kim sitəm qılincını qaldırsa əgər, həmin qılınca da məhv olub gedər. (“Kəlilə və Dimnə”) Qumru nənəsinə gözəl çiçəklər haqqında şirin-şirin danışdı, çünki bu mənzərə onun çox xoşuna gəlmişdi. (M.Hüseyn) Elə ki boz inək sağılıb qurtardı, marağ daha da artdı. (Ə.Vəliyev) Onun budağını bir az tərpətdinmi, ağ, iri tutlar yağış kimi yağır. (S.Vəliyev) Necə sən deyirsən, eləcə də olacaq. (Mir Cəlil) Heç kim dinmirdi, ondan ötrü ki, hamının bu işdən xəbəri var idi. (M.İbrahimov) Harda qərar tutsan, orda varam mən. (B.Vahabzadə) Kəşfiyyətçinin işi nə qədər ağır və qorxuludursa, o qədər də maraqlı və cazibədarıdır. (M.Süleymanov)

77. Cümlələri köçürün. Sadə cümlələri, tabesiz mürəkkəb cümlələri və tabeli mürəkkəb cümlələri nümunədə verildiyi kimi qruplaşdırın.

Ədib məktəbdə rus dili dərsi keçirdi və o biri dərslər kimi, rus dilindən beş alırdı. Ədib başa düşürdü ki, bu kitabı Rüşət adında bir oğlan bir qıza bağışlayıb... Ədib başını qaldırıb bayaqkı qatarın ardınca baxdı... Kişi başa düşdü ki, bu gecə də səhərə kimi gözünə yuxu getməyəcək. Çayxana yavaş-yavaş adamla dolurdu. Son payız günü hər tərəfi bir boşluq bürümüşdü və hər tərəfi bürümüş bu boşluq içində onlar yavaş-yavaş gözdən itdilər. Həmin avqust günü axşamçağı idi. Sonra Güllü xala dedi ki, Allaha şükür, daha hər şey qurtardı getdi. Leyla da bilirdi ki, möcüzə nə deməkdir. Son-

ra istədi ki, heç nə fikirləşməsin. O yenə nə isə soruşmaq istədi, amma soruşmadı. Həmin qərribə gecə idi. Aydın məsələdir ki, Abşeronda bu cür gecələr saysız olmuşdu və bundan sonra da olacaqdır. İndi bir tərəfdən də ay dənizdə üfünü qıpqırmızı qızartmışdı və dənizin mavi-qırmızı suyu üfüqdən sahiləcən par-par parıldayırdı. Ay çıxmışdı, ulduzlar çıxmışdı, lap xəfif xəzri başlamışdı.

(Elçin)

Sadə cümlələr:

Tabesiz mürəkkəb cümlələr:

Tabeli mürəkkəb cümlələr:

Budaq cümlələrin növləri

Budaq cümlələr baş cümlələri müxtəlif cəhətlərdən aydınlaşdırır.

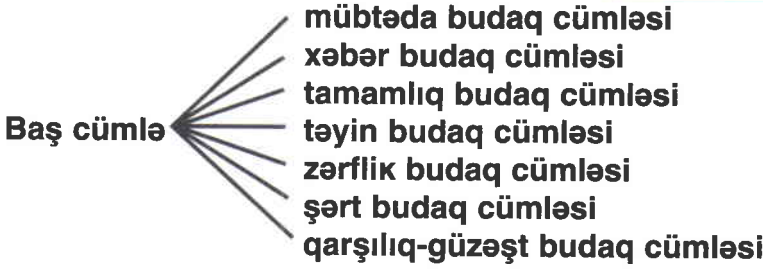
Məsələn: Nə cür istəyirsən, o cür də danış. (S.Rəhman)
Aspiranturadan ona görə çıxarıblar ki, oxuya bilməyib (İ.Hüseynov) Onunla biz nə vaxt görüşsək, cəbhəni yada salırıq. (S.Rəhman)

Birinci cümlədə budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin tərzini, ikinci cümlədə budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin səbəbini, üçüncü cümlədə budaq cümlə baş cümlənin ifadə etdiyi hərəkətin zamanını bildirir.

Baş cümlələri izah etmək baxımından budaq cümlələrin aşağıdakı növləri var.

1. Mübtəda budaq cümləsi.
2. Xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin budaq cümləsi.
5. Zərflik budaq cümləsi (onların da növləri var).
6. Şərt budaq cümləsi.
7. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi.

Budaq cümlələrin baş cümlə ilə münasibətini aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar.

Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlələrin hər birinin xüsusiyyəti, qrammatik mənası var.

78. Oxuyun. Baş cümlələrlə budaq cümlələrin qrammatik məna əlaqələrinə diqqət edin.

Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. (Atalar sözü) Pəncərəni açdılar ki, otağın havası dəyişsin. Arzum budur ki, gələcəyimiz daha yaxşı olsun. Mən indi bildim ki, xeyli ağırdır Dünyanı düşünən bir şair olmaq. (S.Vurğun) Hər şey vaxta baxsa, vaxt heç şeyə baxmır. (Elçin) Nə qədər ki insan yaşayacaq, həyat davam edəcək, o qədər də Şekspir qəhrəmanlarının hiss və həyəcanları, amal və etiqadları, məslək və əqidələri bizi düşündürəcək, bizi kədərləndirəcək və bizi sevindirəcək. (Elçin) Yağış dayanmışdısa da, küçədə soyuq idi. (Elçin) Raziyyə, işləri qəbul elə, çünki sabah İsmayılzadə Moskvaya yola düşür. (M.Hüseyn) Sevinirdi ki, Qalayın niyyəti düz gəlibdir. (İ.Məlikzadə)

79. İfadəli oxuyun.

Atilla.

Türk dünyasının, Azərbaycan tarixinin tanınmış hökmdarı, böyük sərkərdə və dövlət adamı olmuşdur. O, təxminən, eramızın 400–453-cü illərində yaşamışdır. Atilla Şərqi Rusiyanı, Ruminiyanı, Yuqoslaviyanı, Macarıstanı, Avstriyanı, Çexoslovakiyanı və orta Almanıyanı öz hakimiyyəti altına almışdı.

Hamını özünə cəlb edən bir təbiəti və qüvvəti var imiş. Atillanın adı ətrafdakıları qorxuya salarmış. Diktator olmaqla bərabər, həm də sadə idi. Mədəniyyətə qayğı göstərirdi. İstila etdiyi şəhərlərdəki mədəniyyət abidələrinə toxunmazdı. Qonaqlarına qızıl, gümüş qablarda yemək

qoyduğu halda, özü taxta qablarda yeyərmiş. Geyimi də bəsit, lakin təmiz olarmış.

(Sədi Bəraq)

Budaq cümlələr cümlə üzvlərinin adları ilə adlanır.

1. Mübtəda və mübtədə budaq cümləsi.
2. Xəbər və xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq və tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin və təyin budaq cümləsi.
5. Zərflik və zərflik budaq cümləsi.

Bu onunla izah olunur ki, sadə cümlədə cümlə üzvünün qrammatik vəzifəsi ilə, tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin qrammatik vəzifəsi bir-birinə uyğun gəlir, hətta sualları da uyğun olur.

1. Mübtədə budaq cümləsi

Mübtədə budaq cümləsi baş cümlənin mübtədasını əvəz edir. Bu iki formada özünü göstərir:

a) Baş cümlədə mübtədə olmur, budaq cümlə baş cümlənin buraxılmış mübtədasını əvəz edir. **Məsələn:**

Hiss olunurdu ki, bu saçlar vaxtından qabaq ağarmışdı.

Bu mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində mübtədə işlənməmişdir: *Hiss olunurdu*. Sual meydana çıxır: *Nə hiss olunurdu?* Bu, mübtədanın sualıdır. Budaq cümlə bu suala cavab verir.

Sual: *Nə hiss olunurdu?*

Cavab: *Bu saçları vaxtından qabab ağarmışdı.*

b) Baş cümlədə mübtədə iştirak edir, lakin həmin mübtədə bir qədər qeyri-müəyyən xüsusiyyətli olur. Ona görə də onu müəyyənləşdirməyə ehtiyac olur. **Məsələn:**

Bir də o yadımdadır ki, bir zaman gün çıxanda dağlar gülümsərdilər. (Ə.Əylisli)

Baş cümlədə mübtədə **o** əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur. Ancaq həmin mübtədə bu cümlədə qeyri-müəyyənlik bildirir. Yene sual verilir

Sual: *Bir də nə yadımdadır?*

Cavab: *Bir zaman gün çıxanda dağların gülümsəyirdilər.*

Mübtədə budaq cümləsinin sualları

80. Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri seçib yazın, onların sxemini qurun.

Çoxdandır, bir şeir yazmamışım mən. (M. Müşfiq) Neft olmasa, işlərimi zavodlar? (M. Müşfiq) Siz bilirsiniz ki, dəyişir zaman, Dəyişir hər şeyin əvvəlki halı. (S. Vurğun) Bu bir axındır ki, baş alıb gedir. (S. Vurğun) Mən bu gözəllikdən, bu yaraşıqdan, Bir zaman vardı ki, ilham alardım. (S. Vurğun) Məsməxanım başa düşdü ki, buradan tez çıxıb getmək lazımdır. (Elçin) Ona məlum idi ki, bu iş qaydasında olacaqdır. Poçtda Cavanşirin ürəyindən keçdi ki, Romaya, anasına telegram vursun. (H. Abbaszadə) Qızın yadına düşdü ki, müəlliminə iki məktub göndərən Cavanşir, yəqin ki, valideyirlərinə daha çox yazıbdır. (H. Abbaszadə) Mən elə bilirdim ki, göydən düşmüşəm. (Elçin)

1. Baş cümlədə mübtədə iştirak etməyəndə mübtədə budaq cümləsi nə? sualına cavab verir. **Məsələn:**

Yadından çıxmasın ki, bilik və əmək insanı ucaldır.

Sual: *Nə yadından çıxmasın?*

Cavab: *Bilik və əmək insanı ucaldır.*

2. Baş cümlədə mübtədə iştirak edəndə mübtədə budaq cümləsi kim? nə? bəzən də hara? sualına cavab verir. Bu suallardan hansının verilməsi baş cümlədəki mübtədanın ifadə vasitələrindən asılıdır.

a) Baş cümlədəki mübtədə şəxs bildirirsə və kim? sualına cavab verirsə, mübtədə budaq cümləsi kim? sualına cavab olur. **Məsələn:**

Kim ki ölkəmizin gələcəyinə inandı, o işlədi və hörmət qazandı.

Sual: *Kim işlədi və hörmət qazandı?*

Cavab: *Kim ki ölkəmizin gələcəyinə inandı.*

b) Baş cümlədəki mübtədə əşya bildirirsə və nə? sualına cavab verirsə, mübtədə budaq cümləsi də nə? sualına cavab olur. **Məsələn:**

Məqsədimiz nə idisə, o da həyata keçdi.

Sual: *Nə həyata keçdi?*

Cavab: *Məqsədimiz nə idisə.*

c) Baş cümlədəki mübtədə yer bildirirsə və hara? sualına cavab olursa, mübtədə budaq cümləsi də hara? sualına cavab verir. **Məsələn:**

Haranı ürəklə düzəldirlər, ora abad olur.

Sual: *Hara abad olur?*

Cavab: *Haranı ürəklə düzəldirlər.*

81. Köçürün. Baş və budaq cümlələri fərqləndirin.

Heç təsəvvürümə gəlməzdi ki, onlar belə tez qayıdalar. (C.Əlibəyov) Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. (Atalar sözü) Xalqımızın mənalı məsəllərindən birində deyilir ki, dünya gör-götür dünyasıdır. (M.İbrahimov) Bizə aydın oldu ki, Əntəzadə bir klub işçisi deyil. (Mir Cəlal) Qaydadır, dərərlər tər bənövşəni. (Qurbani) Qaydadır, dənizdə dalğalar coşar. (S.Rüstəm)

82. Aşağıdakı mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlələrini müəyyənlədirin.

Tezliklə məlum oldu ki, o da xalçaçılıq hərəkatına qoşulub (M.İbrahimov). Bizə məlumdur ki, o da bu cür düşünür. (M.İbrahimov) Birinci baxışdaca bilinirdi ki, o, həyətdəki uşaqların hər birisindən güclüdür. (M.İbrahimov) Çayın ortasına çatanda məlum oldu ki, su dərinidir. Kim bu sirri açarsa, demək, o daha çox mütalifə edir. Əməkdaşların hamısına məlum idi ki, bu gün tədbir olacaqdır. Şagirdlərə deyilmişdir ki, bir yerə yığışınlar. Kim işləyir, o, sağlam olur.

83. Baş cümlədə mübtədəsi olmayan mübtədə budaq cümləsinə aid beş cümlə yazın.

84. Baş cümlədə mübtədəsi nə? sualına cavab verən üç mübtədə budaq cümləsi yazın.

85. Baş cümlədə mübtədəsi kim? sualına cavab verən üç mübtədə cümləsi yazın.

86. Köçürün. Cümlələrə əlavə cümlələr artırmaqla mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Çoxdan bizə məlum idi ki,...
2. Uzaqdan görünürdü ki,...
3. İnsanların yadında qalmışdı ki,...
4. Kimlər ki həyatın qədrini bilir,...
5. Nə yazıldı,...

87. Şeiri ifadəli oxuyun, *yollar* sözünün şeirdəki funksiyasını müəyyənləşdirin.

Şuşanın yolları

Hər yanda bir məclis qurulub gedir,
Buz kimi bulaqlar durulub gedir,
Dağların döşüylə burulub gedir.
Gör necə qovuşur yollara yollar,
Siz nə gözəlsiniz, yollar, a yollar!

Dağın ətəyinə qədəm qoyunca
Qarqar uğuldayır dərə boyunca.
Durub hüsnünü baxım doyunca,
Baxım heyran-heyran mən sizə, yollar!
İlk dəfə gəlmişik üz-üzə yollar!

Sərin bulaqlardan ellər su içmiş,
Dostunu düşməndən yaxşıca seçmiş,
Burdan Vaqif ötmüş, Vidadi keçmiş,
Gərək ki onları tanıya yollar,
Onların izləri hanı, a yollar?!

Sevirəm çeşməli, sulu dağları,
Vüqarlı dağları, ulu dağları,
Döysə də qar, yağış dolu dağları,
Dolanıb aparır dağları yollar,
Bağçaları yollar, bağları yollar.

(N.Xəzri)

Yazılmışdı ki, axşam mülayim şimal küləyi əsəcək, havanın hərəkəti müsbət on beş-on altı dərəcə olacaq. (Elçin) tabeli mürəkkəb cümləsinin sxemini düzəldin.

Mübtəda və mübtəda budaq cümləsi

Mübtəda sadə cümlənin baş üzvü olub, *kim?*, *nə?* və *hara?* suallarından birinə cavab verir; mübtəda budaq cümləsi baş cümləyə aid olub, yenə də *kim?* *nə?* və *hara?* suallarından birinə cavab verir. **Məsələn:**

Şeyda stolun üstündə böyük bir kağız açıb divar qəzeti düzəldir. (S.Rəhman) Şeyda – kim?

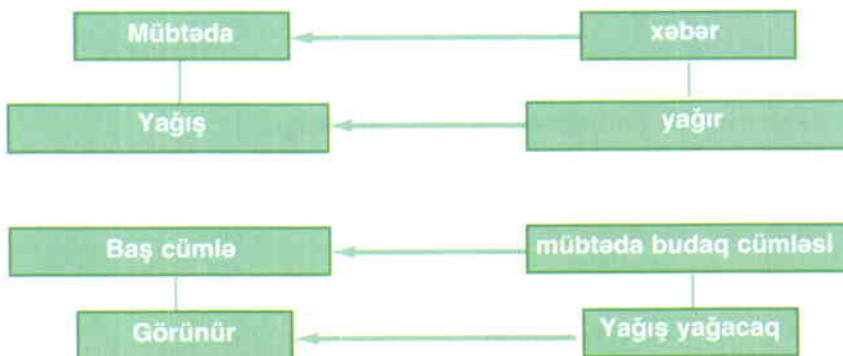
Kim ki xeyir iş görür, o, hörmət qazanır. Kim hörmət qazanır? – Kim ki xeyir iş görür.

Hadisələr hələ yumşaq şəkildə cərəyan edir. Hadisələr – nə?

Nə yazıldı, o, nəsildən-nəsilə yadigar qaldı. Nə nəsil-dən-nəsilə yadigar qaldı? Yazılan.

İki əsas fərq var: Mübtədə sözlərlə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur; mübtədə budaq cümləsi isə cümlə formasında olur və baş cümlənin mübtədası yerində çıxış edir. Mübtədə heç bir cümlə üzvünə tabe olmur, mübtədə budaq cümləsi isə baş cümləyə tabe olur.

Sxemlərə baxın.

88. Nümunələr yazıb müqayisə edin.

Mübtədə budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni qeyd edin.

- A) Mən bilirəm ki, hər şey yaxşı olacaq.
- B) Mən hər şeyin yaxşı olmağını bilirəm.
- C) Mənə məlumdur ki, hər şey yaxşı olacaq.
- D) Mənə hər şeyin yaxşı olacağı məlumdur.
- E) Mən sevinirəm ki, hər şey yaxşı olacaq.

II. Xəbər budaq cümləsi

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin **bu, o**, bəzən də **belə, elə** əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xəbərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. **Məsələn:**

Mənim dediyim budur ki, bizi tək-tək çox tez döyə bilirlər. (M.S.Ordubadı) **Əsil insan odur ki, həmişə haqqa tərəfdar çıxsın, səhv etdiyini biləndə mərdi-mərdanə boynuna alsın.** (M.İbrahimov) **Uşaqların vəziyyəti belədir ki, istirahət üçün vaxt tapa bilirlər. Şəhərin yolları elədir ki, hər cür nəqliyyata yararır.**

Baş cümlələrin xəbərləri olan **bu, o, belə, elə** ümumi sözlərdir, onlar budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, dəqiqləşdirilir. **Məsələn,** *Əsil insan odur* (ki) deyəndə fikir yarımçıq qalır, sual meydana çıxır: *Əsil insan kimdir?* Buna həm tabeli mürəkkəb cümlə ilə, həm də sadə cümlə ilə cavab vermək olar. **Məsələn;** müqayisə edin.

Əsil insan odur ki, haqqa tərəfdar çıxsın, səhv etdiyini biləndə mərdi-mərdanə boynuna alsın.

Əsil insan həmişə haqqa tərəfdar çıxan, səhv etdiyini biləndə mərdi-mərdanə boynuna alan insandır.

Deməli, budaq cümlə sadələşərək baş cümlənin xəbərini izah edir.

89. Köçürün. Xəbər budaq cümlələrinin hansı vasitələrlə əlaqələndiyini qeyd edin.

Yuxarıdakı sətirlərdən çıxan məna budur ki, kəndin indiki tələblərə cavab verməsi üçün, texnikadan faydalı və səmərəli istifadə etmək üçün aydın və möhkəm xarakterli, bilikli və bacarıqlı adamlar lazımdır. (M.İbrahimov) Maraqlı cəhət orasıdır ki, Dilarə kimilər maşından ikiəlli tutur, onun qədir-qiymətini bilirlər. (M.İbrahimov) Məsələ burasındadır ki, onları döymək, ağrıtmək, ağlatmaq mümkün deyil. (Ə.Əylisli) Qəsdı bu idi ki, Allah dərğahında öz işini yoluna qoy-sun. (M.İbrahimov) Vay ondadır ki, ehtiyac səni basıb əzə. (M.İbrahimov) Onun fikri bunda idi ki, başladığı işi müvəf-fəqiyyətlə axıra aparsın. (M.İbrahimov) Yaxşısı budur ki, heç cavab verməyim. (S.Rəhman)

90. Baş cümləsinin xəbəri **o** əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə aid beş cümlə yazın.

91. Baş cümləsinin xəbəri **bu** əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə aid beş cümlə yazın.

Xəbər budaq cümləsinin sualları

Xəbər budaq cümləsinin sualları baş cümlənin xəbərinə verilən suallardır: Məsələn:

a) Nədir? Dediym budur ki, nizam-intizam yerində olsun.

b) Necədir? İstəyimiz belədir ki, daima əmin-amanlıq olsun.

Sual belə verilir: Dediym nədir? İstəyimiz necədir?

Baş cümlənin xəbərinin ifadə formasından asılı olaraq, sualların formasında da fərq ola bilər. **Məsələn:**

İş ondadır ki, tikinti hələ başa çatmayıbdır.

Bu nümunədə nədədir? sualından istifadə olunur. - *İş nədədir?*

Yaxud: *Söhbətin canı o idi ki, bu işə qarışmayaq.*

Burada sual belə verilir:

- *Söhbətin canı nə idi?*

92. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə aid beş nümunə yazın və suallarını müəyyənləşdirin.

93. Cavab verin: Nə üçün belə tabeli mürəkkəb cümlələrin xəbərlərini aydınlaşdırmaq lazım gəlir?

94. Mətni ifadəli oxuyun, tabeli mürəkkəb cümləni seçib baş və budaq cümləni müəyyənləşdirin

Qədim insanlar daş balta ilə özlərinə mənzil düzəldirdilər və bilmirdilər ki, bununla primitiv memarlıq abidələri yaradırlar. Memarlıq nişanələri bizə tarixdən xəbər gətirir. Qədim Misir ehramları indi də insanları heyrətləndirir. Qədim Yunanıstanda insanı təbiətin ən kamil xilqəti hesab edirdilər, insanın gözəlliyinə, gücünə, ağılna heyranlıq göstərirdilər. Yunan memarlığı insana gümrahlıq, sevinc hissi aşılayırdı. Yunan memarlığının yaratdığı abidələrdən biri Akropol öz gözəlliyi ilə insanı valeh edir.

95. *Quzeylilərin yeri elədir ki, onlar köndələn çaydan bir-başə özlərinə arx tapa bilmirlər* cümləsinin sxemini düzəldin.

96. Cümlələri köçürün. Baş və budaq cümlələrin xəbərlərinin ifadə vasitələrini göstərin.

Şərtimiz budur ki, oxuduğumuz kitablar haqqında öz təəssüratımızı yazaq. (M.Hüseyn) Kazımın da fikrində bu idi ki, Kərbəlayı Ağcanın yaxasından bərk yapışsın. (Y.V.Çəmənəmənli) Ədəbiyyat və sənət əsərlərinin ən vacib funksiyalarından biri budur ki, müasir insana öz həyatını və zəmanəsini dərk etməyə, onun xeyirli və zərərli meyillərini görüb anlamağa kömək etsin. (M.İbrahimov) Məsələ də elə ondadır ki, zəmanəsini dərk etməyə, onun xeyirli və zərərli meyillərini görüb anlamağa kömək etsin. (M.İbrahimov) Məsələdə elə ondadır ki, adam gərək uşaqlıqdan dost olmağı bacarsın. (C.Əlibəyov) Sözüm budur ki, insan nə üçün yaşadığını bilsin. (M.İbrahimov) Məsələ burasında idi ki, Məsməxanımın fikrincə, Ağadadaş dünyanın ən pis adamlarındandır. (Elçin) Güldəstənin ağına gələn birinci bu oldu ki, bəlkə, ağ “Volqa” qəzaya uğrayıb. (Elçin)

97. Köçürün. Verilmiş cümlələrə əlavə cümlələr artırmaqla xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Arzularımız belə idi ki,...
2. Sənə sözüm budur ki,...
3. Məsələ ondadır ki,...
4. İnsanın xisləti belədir ki,...
5. Onların istəyi odur ki,...

98. Oxuyun.

Su hər şeyi əridə bilər. Bu cəhətdən suyun əvəzi yoxdur. Su gümüşü, dəmiri, hətta qızılı da əridir. Dənizlərin, okeanların dibində çoxlu dəmirin, qızılın olması da bunun nəticəsidir.

İnsanlar, heyvanlar, quşlar yaşamaq üçün yemək yeyirlər. Yeyilən qida həzm olunmalıdır ki, orqanizm faydalana bilsin. Bu vəzifəni su görür. Canlıların bədənlərində olan su, həm də hər gün içdikləri su onların yediklərini həzm edir və orqanizmin fəaliyyətini təmin edir.

Xəbər və xəbər budaq cümləsi

Sadə cümlədə xəbər mübtədaya tabe olur, tabeli mürək-kəb cümlədə xəbər budaq cümləsi baş cümləyə tabe olur.

Məsələn:

Sən bir də bu yerlərə gələcəkmisən? (S.Vurğun)

Deməyim odur ki, sən çalışıb bir yerə çıxasan.

Birinci cümlədə “gələcəkmisən” xəbəri sən mübtədasına tabedir; ikinci cümlədə “sən çalışıb bir yerə çıxasan” budaq cümləsi “deməyim odur” baş cümləsinə tabe olur.

Bunların sxemləri uyğun gəlir.

Xəbər budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Xəbər budaq cümləsinə aid bəndi qeyd edin.

- A) Onların fikri belədir ki, elm hər şeyə qadirdir.
- B) Onlar belə düşünülər ki, elm həm də mənəvi qıdadır.
- C) Onlar belə hesab edirlər ki, elm həm də fiziki qüvvədir.
- D) Onların elm haqqında fikirləri həmişə belə olmuşdur.
- E) Belə əsər hamı üçün oxunaqlı olur.

III. Tamamlıq budaq cümləsi

Tamamlıq budaq cümləsinin iki vəzifəsi var.

a) Baş cümlədə buraxılmış tamamlığı əvəz edir.

Məsələn:

Mən bilirəm ki, səmimiyyət gözəl keyfiyyətdir.

Mən bilirəm baş cümlədir, burada tamamlıq yoxdur, ancaq tamamlığın yeri görünür, deməli, tamamlıq olmalı idi,

ancaq o buraxılıbdır. Budaq cümlə baş cümlənin buraxılmış tamamlığını əvəz edir.

Mən bilirəm. Mən nəyi bilirəm? Bilirəm ki, səmimiyyət gözəl keyfiyyətdir.

b) Baş cümlədə əvəzliklə ifadə olunan və qeyri-müəyyənlik bildirən tamamlıq iştirak edir, budaq cümlə həmin tamamlığı əvəz edərək onu müəyyənləşdirir. Məsələn,

Mən onu bilirəm ki, səmimiyyət gözəl keyfiyyətdir.

Bu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində *onu* tamamlığı işlənmişdir. Ancaq bu tamamlıq qeyri-müəyyənlik bildirir. *Mən onu bilirəm* cümləsi sual tələb edir: *Mən nəyi bilirəm?* Cavabı budaq cümlə verir: *Mən onu bilirəm ki, səmimiyyət gözəl keyfiyyətdir.*

99. Köçürün. Tamamlıq budaq cümlələrini sxemləşdirin.

Ürəyinin lap dərinliyində bunu da hiss etdi ki, artıq hər şey qurtarıb. (Elçin) Polad təəssüf elədi ki, Salman kişi onunla bir yerdə deyil. (S.Rəhman) Polad düşündü ki, yəqin, Əsgərovu yenə bərk tənqid eləyiblər. (S.Rəhman) Polad başa düşmədi ki, hansı tərəf haqqında söhbət gedir. (S.Rəhman) Onu fikirləşirəm ki, dünyada qəribə adlar var. (S.Rəhman) Nəriman ancaq indi hiss etdi ki, ürəyi qəfəsdəki quş kimi çırpınır. (M.İbrahimov) Nəriman atasının üzünə baxanda bilirdi ki, işləri yaxşı gedir, ya pis. (M.İbrahimov)

Yaxşı bilir bunu aləm,

Mən ağ günlər şairiyəm.

(S.Vurğun)

100. Köçürün. Verilmiş cümlələrə əlavə cümlələr artırıb tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Alimlər sübut etmişlər ki,...
2. Xalqımız yaxşı bilir ki,...
3. Babalar həmişə demişlər ki,...
4. Kim ki, yaxşı işləyir,...
5. Kimə üz tuturam,...

101. Köçürün. Eyni cümlələri tamamlayaraq, həm mübtədə, həm də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Kim yaxşı işləyir,...

2. Kim yaxşı işləyir,...

102. Baş cümlədə tamamlıq işlənməyən üç tamamlıq budaq cümləsi yazın.

103. Baş cümlədə tamamlığı olan üç tamamlıq budaq cümləsi yazın.

104. Verilmiş budaq cümlələrin növünü müəyyən edin.

Bildi ki, hər şey öz yerindədir - Bilindi ki, hər şey öz qaydasındadır.

Müəyyən olundu ki, hamı öz yerindədir - Müəyyən etdi ki, hamı öz yerindədir.

105. Oxuyun, Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri müəyyən edin.

Ədəbiyyat tarixi göstərir ki, hər yazıçıdan dramaturq ola bilməz. Biz bilirik ki, dramaturgiya yüksək bir sənətlə yaradılmış ictimai konfliktlər və böyük insan xarakterlərinin gərgin mübarizəsindən yaranır. Yüksək insan xarakterlərini yaratmaq, kəskin ictimai konfliktlər qurmaq və bütün bunları mahir sənət dili ilə ifadə etmək dramaturqun qarşısında duran əsas tələblərdir. Bəzən görürsən ki, gözəl bir şairin, yaxud nasirin yazmış olduğu dram əsəri çox sönük olur, çünki müəllif öz yaradıcılıq təbiətini nəzərə almamışdır. O, gözəl şeir, poema, hekayə və roman yazsa da, dram əsərindəki xarakterləri və ictimai hadisələri döyüşən qılınclar kimi üz-üzə çarpışdırmağı və səhnə dilini kəşf etməyi bacarmamışdır.

(S.Vurğun)

Tamamlıq budaq cümləsinin növləri

Tamamlıq kimi, tamamlıq budaq cümlələri də iki növ olur:

a) Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri.

b) Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri.

Baş cümlədə işlənən və ya işlənməyib nəzərdə tutu-

lan vasitəsiz tamamlıqları əvəz edən tamamlıq cümlələrinə vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri deyilir.

Qəşəm kişi bunu da hiss etdi ki, həmin hadisə cavanlıqla bağlıdır. (Elçin) Sən bilməlisən ki, Nobel şirkətinin zavodları içərisində Qaraşəhərdəki zavod birinci intizamlı zavodlardandır. (M.S.Ordubadı)

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələrinin sualları: nə?, nəyi?, kimi?. **Məsələn:**

Bilirəm, ellərin düz vəfası var. (S.Vurğun) Nəyi bilirəm? Elləri düz vəfası olduğunu. Gördüm ki, həyatın çətin yolları var. - Nə gördün? Nəyi gördün? Həyatın çətin yolları olduğunu. Kim ki yaxşı işləyir, onu qiymətləndirirlər. - Kimi qiymətləndirirlər? - Yaxşı işləyəni.

106. Köçürün. Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələrini tapın və hansı suallara cavab verdiyini göstərin.

Hidayət dərk etməyə bilməzdi ki, indi Cəmilin işlərini yeni katib seçilən adam aparmalıdır. (Mir Cəlal) Onu demək istəyirəm ki, ekranda gecədir, ancaq heç bir dəqiqə keçmir, səhər açılır. (M.İbrahimov) Ancaq səsindən, təhərindən bildi ki, Hacının axırını sözləri qəti bir əmrdir. (Mir Cəlal) Kim ki xalqa xidmət edir, xalq da onu sevir.

Deyirəm ki, öz fırçama
Rəng toplayım çiçəklərdən.
Deyirəm ki, qarış-qarış
Gəzim vətən torpağını.

(S.Vurğun)

Baş cümlədə işlənən və ya işlənməyib nəzərdə tutulan vasitəli tamamlıqları əvəz edən tamamlıq budaq cümlələrinə **vasitəli tamamlıq budaq cümlələri** deyilir. **Məsələn:**

Əlac ona qalır ki, işini qurtarıb, alnıaçıq, üzüağ, müdirin yanına gedəsən. (Mir Cəlal) İnanmışam, bayrağımız yer üzündə yüksələcək. (S.Vurğun)

Vasitəli tamamlıq budaq cümlələrinin sualları: *kimə? nəyə? kimdə? nədə? kimdən? nədən?*. Misallar:

Kim tez gəlsə, tapşırığı ona verərik. Onu inandırdılar ki, müridlik savab işdir. (İ.Şıxlı) Kitabı kimə verib-sənsə, onda da qalıbdır. Kimə tapşırılıbsa, ondan da tələb edilməlidir. Nəyə yazılıbsa, ondan da oxunacaq.

107. Köçürün. Verilmiş nümunələrə əlavə cümlələr artırıb, həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Hər kim ki sədaqətlə çalışır,...
2. Hər kim ki sədaqətlə çalışır,...

108. Köçürün. Vasitəli tamamlıq budaq cümlələrinin altından xətt çəkin, I cümlənin sxemini qurun və sintaktik təhlil edin.

Qorxuruq ki, işi vaxtında başa çatdıra bilməyək. Bundan gözəl şey varmı ki, hər gün təzə adamlar görəsən. (Elçin) İnanırıq ki, bəşərin əmin-amanlıq dövrü olacaqdır. İmkan ona deyirəm ki, bizə kömək edən, rəhbərlik edən təşkilatlar, həqiqətən, kömək və rəhbərlik eləsinlər. (S.Rəhman) Allahverdi fikirləşirdi ki, seminariyamız Azərbaycan mədəniyyəti üçün çox qiymətli adamlar hazırlayacaq. (M.İbrahimov)

109. Kimə? sualına cavab verən tamamlıq budaq cümləsinə aid iki cümlə yazın.

110. Kimdən? sualına cavab verən tamamlıq budaq cümləsinə aid iki cümlə yazın.

111. Nəyə? sualına cavab verən tamamlıq budaq cümləsinə aid iki cümlə yazın.

112. Nədən? sualına cavab verən tamamlıq budaq cümləsinə aid iki cümlə yazın.

Tamamlıq budaq cümlələrinin növlərini göstərən sxem:

113. İfadəli oxuyun. , — ~~~~~ , ~~~~~ , ~~~~~ =
sxeminə uyğun olan cümləni müəyyənləşdirin.

Mən nə gətirdim

Mən öz qardaşıma mehman gələndə
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Bir şair könlünün arxalandığı
Ləkəsiz, boyasız vicdan gətirdim.

Ucuz tutmasınlar bu sovqatımı,
Hissimi, duyğumu, ehsinatımı.
Mən öz varlığımı, öz həyatımı
Doğma qardaşıma qurban gətirdim.

Ürək daş deyildir, bir parça ətdir,
Bəs onu yaşadan hansı qüdrətdir?
Bir arzu, bir ümid, bir məhəbbətdir,
Mən o məhəbbətdən nişan gətirdim.

(Əli Tudə)

114. “*Bələdçi arvad dedi ki, ötürənlər aşağı düşsünlər, qatar indicə tərpanəcək*” (Elçin) cümləsinin sxemini düzəldin.

115. “*Mən əminəm ki, bu gün qarşımızda duran gənc dəstələrin içərisindən gələcəkdə yüzlərlə Fəxrəddinlər meydana gələcəkdir*”. (M.S.Ordubadi) cümləsinin sxemini düzəldin.

Tamamlıq və tamamlıq budaq cümləsi.

Tamamlıq sadə cümlədə, əsasən, xəbərə aid olub, obyekt bildirdiyi kimi, tamamlıq budaq cümləsi də baş cümləyə aid olub, baş cümlədə ifadə olunan fikrin obyektini bildirir. Məsələn:

Verdin odlu diləklərə könlümü. (M.Müşfiq)

Rasim onu bilirdi ki, Mədinə yaxşı şagirdidir. (M.İbrahimov)

Oqtay inanırdı ki, sənətin böyük gələcəyi var.

Birinci cümlədə iki tamamlıq var: biri vasitəsiz tamamlıq (könlümü), digəri vasitəli (diləklərə) tamamlıqdır. Tamamlıqların hər ikisi cümlənin xəbərinə (verdim) aiddir. Birinci tabeli mürəkkəb cümlənin tamamlıq budaq cümləsi (Mədinə yaxşı şagirdidir) vasitəsiz tamamlığa, ikinci tabeli

mürəkkəb cümləsinin tamamlıq budaq cümləsi (sənətin böyük gələcəyi var) vasitəli tamamlığa uyğun gəlir.

116. Sxemləri şərh edin.

117. Oxuyun, mətndə olan budaq cümlələri fərqləndirin, növünü müəyyənləşdirin.

Dünya bilir ki, qoca Şərq müdrik əhvalatların, dərin fəlsəfi rəvayətlərin, şirin nağılların, ibrətamiz hekayətlərin beşiyidir. Min illər ərzində Şərq ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda çoxlu bədii rəvayətlər yaranmışdır. Məlumdur ki, onlar ağızdan-ağıza düşmüş, bir məmləkətdən o birinə, bir nəsiləndən digərinə keçmişdir. Hər məmləkət, hər nəsil onları öz zövqünə görə dəyişmiş, artırıb, əskiltmiş, öz həyatına, təsəvvürlərinə, zəmanəsinə uyğunlaşdırmışdır. Nəhayət, yazıya alınaraq, kitab halına düşdükdən sonra bir qədər sabitləşsələr də, yenə də hər tərcümə, hər keçid zamanı bəzən dəyişikliyə uğramaqdan qurtara bilməmişlər. Onlardan biri «Min bir gecə» nağıllarıdır ki, şöhrəti çoxdan bütün dünyaya yayılmışdır.

(M. İbrahimov)

Tamamlıq budaq cümləsinə aid test tapşırıqları.

1. Vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi olan bəndi qeyd edin.

A) Onlar inanırdılar ki, biz haqlıyıq.

B) Onlar bilirlər ki, biz haqlıyıq.

C) Onlara məlumdur ki, biz haqlıyıq.

- D) Onlar sevinirlər ki, biz gələcəyik.
E) Onlar çalışırdılar ki, bizə çatsınlar.

2. Vasitəli tamamlıq budaq cümləsi olan bəndi qeyd edin.

- A) Gördülər ki, siz gəlirsiniz.
B) Eşitdilər ki, siz gəlirsiniz.
C) Gəldik ki, sizi görək.
D) İnanıq ki, siz gələcəksiniz.
E) Yazdıq ki, oxuyasınız.

IV. Təyin budaq cümləsi

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə nəzərdə tutulan, lakin işlənməyən, yaxud əvəzliliklə ifadə olunan təyinin əvəzində işlədilir. **Məsələn:**

a) Baş cümlədə təyin yoxdur, lakin onun olmasına ehtiyac hiss olunur, budaq cümlə həmin təyinin əvəzində işlənir.

Həsən kişi analar görmüşdü ki, oğlunu itirəndən sonra, beli bükülüb, saçı ağarıb, əli-ayağı titrəməyə başlayıb. (S.Rəhman) **Təsərrüfatlar var ki, qonaq-qara üçün mehmanxanalar tikiblər.** (S.Rəhman)

b) Baş cümlədə ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirən təyinlər işlənir, budaq cümlə onları əvəz edir, aydınlaşdırır:

Maşallah, elə uşaqlar var ki, elə bil xəmiri, qurğuşundan yoğrulub. (S.Rəhman) **Sizə elə bir yer lazımdır ki, kitab oxuyasınız.** (M.S.Ordubadi) **Mən yenə də bu fikirdəyəm ki, Kipiani ən yaxşı vətəndaş və müəllimdir.** (İ.Şıxlı)

Təyin budaq cümləsi təyinlərin suallarına cavab verir.

118. Köçürün. Təyin budaq cümlələrinin sxemini qurun.

Hələ elə kəndlərimiz var ki, az məhsul götürür, imkanlarından istifadə edə bilmir. (M.İbrahimov) Elə xatirələr var ki, heç vaxt yaddan çıxmır. (M.İbrahimov) O, bir dövlət quşudur ki, hər eyvana uçub qonmaz. (S.Vurğun) O, hansı evlə qohum olsa, o evdə toy-bayramdır. (S.Rəhman) Mənim bir fikrim vardır ki, o da çörəyi layiqli adama verməkdir. (M.S.Ordubadi) Bunlar həmin adamlardır ki, vaxtı ilə başlarını aşağı salıb işləyirdilər. (M.S.Ordubadi)

119. İfadəli oxuyun, təyin budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələri müəyyənləşdirin.

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzəyəm,
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzəyəm...

Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçaram,
Mən bir oynaq bülbüləm ki, güldən-gülə uçaram,

Mən bir canlı aləməm ki, sevgilərdir açarım...

(C.Cabbarlı)

Təyin budaq cümlələri baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş hər üzvünə aid ola bilər.

a) **Təyin budaq cümləsi baş cümlənin mübtədasına aiddir:** Elə adam olmalıdır ki, millətin sabahını görə bilsin (İ.Şıxlı).

b) **Təyin budaq cümləsi baş cümlənin ismi xəbərinə aiddir:**

Bu kitab mehriban bir anadır ki,
Laylayla doludur sinə dəftəri.

(S.Vurğun)

c) **Təyin budaq cümləsi baş cümlənin tamamlığına aiddir:** Bir əntiqə geyim tikiblər ki, başdan ayağa tamaşadır. (Elçin)

ç) **Təyin budaq cümləsi baş cümlənin zərfliyinə aiddir:** Onlar elə bir kənddə yaşayırlar ki, hər yeri bağ-bağatdır.

120. Köçürün. Təyin budaq cümlələrini müəyyənləşdirin.

Sənə elə bir çəkmə alacağam ki, gözləri qamaşdırsın. Kərim kişinin həyəti o həyətlərdəndir ki, bir-birinə bitişik, qədim birmərtəbəli, ikimərtəbəli binaların dövrəsində balaca girdə adaya oxşayırdı. (Elçin) Yazın o vaxtları idi ki, Abşeron bağlarında gilənarlar çiçəklərini töküdü, nar ağacları isə hələ təzəcə yarpaq açırdı, xına rənginə boyanırdı. (Elçin) Kəndimizdə elə adam varmı ki, heç torpağı olmasın. (İ.Şıxlı) Bu gün Şərqi öz içində adamlar yetişir ki, geriliyi görür, bunu aradan qaldırmaq həvəsi ilə yaşayırlar. (M.İbrahimov) O, elə bir dövlət quşudur ki, hər eyvana uçub qonmaz. (S.Vurğun) Hələ o kəndləri demirəm ki, il uzununu çarvadarlardan başqa, bir şəhərlinin ora ayağı dəymir. (M.İbrahimov)

121. Təyin budaq cümlələrini tapın və onların baş cümlədəki hansı üzvə aid olduğunu göstərin, cümlələrin sxemini qurun.

Bu saat sizə elə bir möcüzə göstərəcəyəm ki, ağızınız açılı qalacaq. (M.İbrahimov) Elə yerdə yer tutduq ki, istirahətimiz tam təmin olundu. O, elə adamdır ki, sözündən dönməz. Adam var ki, adamların xasıdır, adam var ki, dindirməsən, yaxşıdır. (məsəl) O kitabı deyirəm ki, həqiqətən, bilik mənbəyidir. O dağlardakı həyatdan söhbət gedir ki, zirvələri daima qarlarla örtülüdür. Doğma yurdun, ana torpağın elə bir fəslə yoxdur ki, ruhu oxşamasın. (M.İbrahimov)

122. Sabit Rəhman adlı dramaturq haqqında məlumatınız var? O, bir neçə komediya yazmışdır. O, sənətdə gülüş ustası idi. Bəxtiyar Vahabzadə S.Rəhmana həsr etdiyi bir şeirində budaq cümlələrdən istifadə etmişdir. Həmin budaq cümlələrin növünü müəyyənləşdirin. Şeir “Gülüşlər” adlanır.

Gülüş var, könlünə fərəh gətirir,
Ucaldır quş kimi səni göylərə.
Gülüş var, hiylədir, qılığa girir,
Çırpır mənlisini göylərdən yerə...

Gülüş var, qanmazı onunla qandır,
Onun mənasına dal dərin-dərin.
Gülüş var, mətləbi oxdur, tikandır,
Sancılar bağına möhtəkirlərin.

Gülüş var, bağında açılar səhər,
Güclüdür min sözdən, min bir cümlədən.
Kitaba sığmayan incə fikirlər
İncə bir gülüşlə deyilir bəzən.

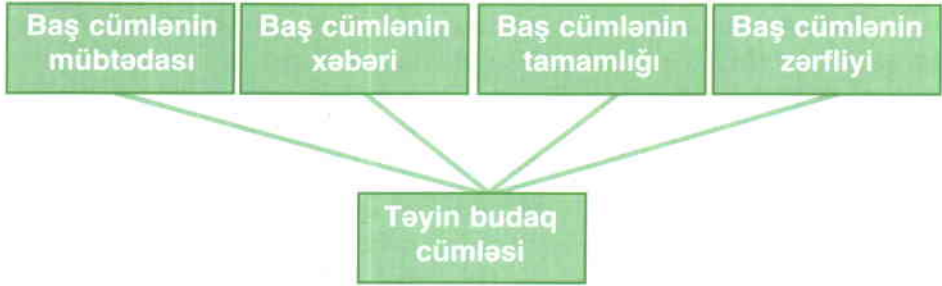
Düşün və cavab ver:

Son bəndin I misrası ilə III və IV misraslarını müqayisə edin. Hansı nəticəyə gəldiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

123. Köçürün. Cümlələrə əlavə cümlələr artırmaqla təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Dildə söz var ki,...
2. Həyatda elə insanlar yaşayır ki,...
3. Mənim dostum elə adamdır ki,...
4. Ölkə var ki,...
5. O kitablar yaxşı oxunur ki,...

Təyin budaq cümləsinin baş cümlədəki cümlə üzvlərinə aidliyini göstərən sxem.

Təyin və təyin budaq cümləsi.

Təyin cümlə üzvü olaraq sadə cümlədə isimlə ifadə olunmuş hər hansı cümlə üzvünə aid olub onu təyin etdiyi kimi, təyin budaq cümləsi də baş cümlədə ifadə olunmuş bir cümlə üzvünə aid olub onu aydınlaşdırır.

Yalnız dünən pəncərələr açdı qara pərdəsini. (S.Vurğun)

Elə şagirdlər var ki, gözəl şeirlər də yazırlar.

Birinci sadə cümlədə “qara” təyini “pərdəsini” tamamlığını təyin edir, ikinci mürəkkəb cümlədə təyin budaq cümləsi (gözəl şeirlər də yazırlar) baş cümlədəki “şagirdlər” sözünü təyin edir.

124. Sxemləri şərh edin.

125 .“Dünyada elə adamlar var ki, yalnız elmi söhbətlərdən mənəvi qida alırlar”. (M.S.Ordubadı) cümləsinin sxemini çəkin.

Təyin budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Təyin budaq cümləsi olan bəndi göstər.

A) Elə söz de ki, hamıya xoş olsun

- B) Hamıya xoş olan söz de
 C) Elə danış ki, hamıya xoş olsun
 D) Elə bilir ki, dediyi hamıya xoş gəlir
 E) Fikri elədir ki, dedikləri hamıya xoş gəlsin

V. Zərflik budaq cümlələri

Zərflik budaq cümlələri baş cümlənin ifadə etdiyi hal və hərəkətin tərzini, yerini, zamanını, kəmiyyətini, səbəbini, məqsədini bildirir. **Məsələn:**

a) Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin tərzini bildirir: İki yoldaş bir-birinə elə sarıldılar ki, elə bil bunlar uzun illərin həsrətlisi imişlər. (Mir Cəlal)

b) Budaq cümlə baş cümlənin bildirdiyi hal və hərəkətin yerini bildirir. Cəmiyyət hara vurursa, oradan dirilik suyu qaynayır. (İ.Hüseynov)

c) Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin zamanını bildirir. Beş-on dəqiqə keçməmişdi ki, külək güclənməyə başladı. (M.İbrahimov)

ç) Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir: Bu qız nə qədər gözəldirsə, o qədər də sadə və səmimidir.

d) Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəbini bildirir: Şagird suallara yaxşı cavab verdi, ona görə ki, ciddi hazırlaşmışdı.

e) Budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin məqsədini bildirir. Ayna arvad buzovunu Qızıl inəyin altından dartıb çıxartdı ki, kəndin buzovlarına qatsın. (Elçin)

126. Köçürün. Zərflik budaq cümlələrinin baş cümlələrlə mənə münasibətini müəyyənləşdirin.

Onunla biz nə vaxt görüşsək, cəbhəni yada salmalı oluruq. (S.Rəhman) Top mərmisi hara atılıbsa, ora uçar. Xalq sənə ona görə inanıb ki, sən bu böyük adı daşıyırsan. (S.Rəhman) Gəldim ki, səni görüm. Elə danış ki, eşitmək olsun. Nə qədər desən, o qədər də eşidərsən.

O gün ki aləmə yayıldı şölən, Dağlar öz donunu lələdən biçdi. (S.Vurğun) Ata-ana öz uşağına necə bağlanarsa, biz də

o bağa elə bağlanmışdıq. (İ.Əfəndiyev) İnsanın məhəbbəti də, sevinci də, nifrəti də ürəklə bağlıdır, ona görə də elə etmək lazımdır ki, başqasının ürəyini sındırmayasan. (İ.Şıxlı) Sevgi sənin düşündüyün kimi nə qədər müqəddəs bir duyğu olsa da, yenə ağlın, iradənin hökmünə tabedir. (İ.Əfəndiyev)

127. Oxuyun, tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

Aygün oxuduqca nəzər saldı ki,
İnci tək düzülmüş sözlər yanaşı.
O qədər xəyala, fikrə daldı ki,
Köksünün üstündə əyildi başı...

Yel soyuq əsdimi, şaxta keçdimi
Çiçək tökmədi ki, ağaclar gecə?
Torpaq öz suyunu yaxşı içdimi,
Ümidlər, arzular çıxmasın heçə!

(S. Vurğun)

Düşün və cavab ver: II bəndin birinci misrasını əvvəlcə tabesiz mürəkkəb cümləyə, sonra həmcins üzvlü cümləyə çevirib yazın. Nə müşahidə etdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

Zərflik budaq cümlələrinin növləri

Zərflik budaq cümlələrinin aşağıdakı növləri var.

1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.
2. Yer budaq cümləsi.
3. Zaman budaq cümləsi.
4. Kəmiyyət budaq cümləsi.
5. Səbəb budaq cümləsi.
6. Məqsəd budaq cümləsi.

128. Zərflik budaq cümlələrinin sxemini şərh edin.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin tərzini, yəni necə, nə vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir. **Məsələn:**

O bu sözü elə bərk dedi ki, elə bil müqəssir bir adama xitab edirdi. (Mir Cəlal) Yağış elə yağırdı ki, elə bil yuxarıdan su tökülürdü. Dağlardan axaraq səhraları aşıb gələn sel suları elə şaqqıldayırdı ki, eşidənlər dəhşətdən diksinirdilər. (Mir Cəlal)

Baş cümlə: O bu sözləri elə bərk dedi (ki).

Budaq cümlə: Elə bil müqəssir bir adama xitab edirdi.

Baş cümlə: Yağış elə yağırdı (ki).

Budaq cümlə: Elə bil yuxarıdan su tökülürdü.

Baş cümlə: Dağlardan axaraq səhraları aşıb gələn sel suları elə şaqqıldayırdı (ki).

Budaq cümlə: Eşidənlər dəhşətdən diksinirdilər.

Bu misalların hamısında budaq cümlələr baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin tərzini bildirir. Bunlardan birini izah edək.

Yağış elə yağırdı cümləsində *elə* sözü tərzi-hərəkət zərfliyidir. Onda qeyri-müəyyənlik var. Ona görə də dinləyicidə sual əmələ gəlir: *Yağış necə yağırdı?* Bu suala cavabı budaq cümlə verir: *Elə bil yuxarıdan su tökülürdü.*

129. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid üç misal yazın.

130. Köçürün. Verilmiş cümlələrin tərzi-hərəkət budaq cümləsi olduğunu əsaslandırın. Baş və budaq cümlələrin yerini müəyyən edin.

Əsgərov özünü elə aparırdı ki, guya Poladı heç tanımır. (S.Rəhman) Elə pərt olmuşdu ki, ürəyindən qara qanlar girdirdi. (S.Rəhimov) Mən necə ərz edəcəyəm, sən də qubernatorra elə tərcümə edərsən. (M.S.Ordubadi) Sultan özünü elə aparırdı ki, elə bil qardaşı oğlunun rəng verib, rəng aldığını görmürdü. (İ.Hüseynov) Nə təhər istəyirsən, elə də elə. Necə gəlibsən, elə də qayıt get. (İ.Hüseynov) Birdən Hürünün ürəyi elə üzüldü ki, sanki, qəlbinin bir parçası qopub Qazaxda qalmışdı. (M.İbrahimov) Bu sözləri o elə ləzzətlə deyirdi ki, sanki yaydan gözəl fəsil yox idi. (M.İbrahimov)

Aktrisa başını elə tərpətdi ki, qulaqlarındakı sırğalar

aramsız oynadı. (M.Süleymanov) Həsərət elə sərrast danışdı ki, elə məntiqli danışdı ki, güya uzun müddət bu sözləri əzbərləmişdi. (Ə.Vəliyev)

131. İfadəli oxuyun, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirin.

Bir mən idim, bir sən idin, bir də yamaclar,
Məşə yolu, yarpaq yolu, yaşıl ağaclar.
Onda ki ağ umuzlara töküldü saçlar,
Əsdi yarpaq, coşdu irmaq, güllər oynadı,
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

Bir biz idik, bir düz idi, bir də al boya,
Dağ başında uçan quşlar endilər çaya.
Sən dedin ki, bütün dünya qoy dönsün toya,
Çaldı qaval, uzaq kənddə ellər oynadı,
Ürəyimdə kaman kimi tellər oynadı.

(C.Cabbarlı)

Tərzi-hərəkət budaq cümlələri ilə təyin budaq cümlələri arasında oxşar cəhətlər var.

a) Həm tərzi-hərəkət, həm də təyin budaq cümlələri nə cür? necə? nə təhər? kimi suallara cavab verir.

b) Həm tərzi-hərəkət, həm də təyin budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində *elə*, *belə* sözlərindən istifadə olunur.

Məsələn:

Elə oxuyur ki, heyran olursan.

Elə adamdır ki, hər şeyi bilir.

Heyran olursan tərzi-hərəkət budaq cümləsidir. *Hər şeyi bilir* təyin budaq cümləsidir. Hər ikisində baş cümlələrdə *elə* sözü işlənmişdir. Budaq cümlələr onların əvəzləridir; budaq cümlələrin ikisi də necə? sualına cavab olur.

Fərq ondadır ki, birinci cümlədəki *elə* sözü *fələ* aiddir: hərəkətin tərzini bildirir, tərzi-hərəkət zərfliyi rolunda çıxış edir; onu əvəz edən budaq cümlə də tərzi-hərəkət budaq cümləsi olur.

İkinci cümlədəki *elə* sözü *ismə* aiddir, əşyanın əlaməti-ni bildirir, təyin rolundadır; ona görə də onu əvəz edən budaq cümlə təyin budaq cümləsi olur.

Qeyd. Bəzən tərzi-hərəkət budaq cümləsinin ismi xəbə-rə aid olmasına təsadüf edilir. Məsələn: Hava elə isti idi ki, nəfəs almaq olmurdu.

132. Köçürün. Tərz-i-hərəkət və təyin budaq cümlələrini müəyyənləşdirin və müqayisə edin.

Elə oxu ki, mən də eşidim. (M.Hüseyn) Şəhərdə bir isti, bir bürkü var ki, adamı nəfəs almağa qoymur. (Elçin) O özünü elə aparırdı ki, elə bil heç nədən xəbəri yoxdur. (İ.Şıxlı) İnsan var ki, şöhrət verər insanlığa. (S.Vurğun) Bəxtiyardır o şair ki, səndən ala ilhamının, sənətinin qüdrətini! (S.Vurğun) Elə bir yığıncaq, şənlik olmazdı ki, Şəfiquliyevin gülüşü eşidilməyəydi. (İ.Hüseynov) Bu haman Yasəmən müəllimə idi ki, vaxtı ilə bizə dərs deyirdi. (İ.Hüseynov) Ancaq özünü elə aparır ki, guya elm dəryasıdır. (İ.Şıxlı)

Kitab da vardır ki, onun sözləri

Düzülmüş şəfqətli ulduzlar kimi. (S.Vurğun)

133. Oxuyun, tabeli mürəkkəb cümlələri müəyyənləşdirin.

Bəşəriyyətin bədii tərəkür tarixində elə dahilər yetişmişlər ki, onlar öz xalqlarının şan və şöhrətini artırmış, öz istedad və dühasını hamıya təsdiq etdirmiş, öz millətlərinin yaradıcılıq qüdrətini hamıya bildirmişlər. Bu cür dahilər elə yazmışlar, elə yaratmışlar ki, onlar milli və orijinal olmaqla bərabər, milli çərçivəyə – müəyyən tarixi dövr çərçivəsinə sığa bilməmişlər. Onlar milli zəmində inkişaf edərək öz böyük milli mənlilikləri vasitəsilə bütün qabaqcıl bəşəriyyətin ən yaxşı düşüncə və arzularını, həyat və mübarizələrini ölməz əsərlərində tərənnüm etmişlər.

(S. Vurğun)

134. “Elə danışmalısan ki, sözlərini hamı eşitsin” cümləsinin sxemini düzəldin.

135. Aşağıdakı baş cümlələrə aid budaq cümlələr yazıb, cümlələri tamamlayın, hansı budaq cümlə olduğunu müəyyənləşdirin.

1 O elə adamdır ki,...

2 O elə işləyir ki,...

3 Elə şagird olun ki,...

4 Elə oxuyun ki,...

Tərzi-hərəkət zərfliyi və tərzi-hərəkət budaq cümləsi.

Sadə cümlənin üzvü olaraq tərzi-hərəkət zərfliyi felle ifadə olunan cümlə üzvünə aid olub hərəkətin tərzi-ni bildirir. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi də ona uyğun olaraq, baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin tərzi-ni bildirir. Müqayisə edin:

Tərzi-hərəkət zərfliyinə aid:

Uşaqlar **qaça-qaça** yolu keçdilər.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid:

Elə qaçdılar ki, **təəccüb etdik**.

Onların sxemləri də uyğun gəlir.

136. Oxuyun. Baş və budaq cümlələri ayırıb, aşağıda göstərilən qaydada yazın.

Bizə dərsi elə başa salırdı ki, evdə hazırlaşmağa ehtiyac qalmırdı. (A.Babayev) Covanni bu səslə-küylü, macəralı, nəğməli-təzadlı şəhəri elə sevirdi ki, onu dünyanın ən gözəl şəhəri ilə belə dəyişməyi fikrinə gətirməmişdi. (H.Abbaszadə) İnsan onu əhatə edən aləmi elə qurmalıdır ki, bu aləmdə özünə layiq olan təəssüratı alsın. (M.İbrahimov) Sultan gözlənilmədən elə sərt dilləndi ki, Səməd hətta diksinən kimi oldu. (İ.Hüseynov)

Nümunə:

Baş cümlə: Elə danış

Budaq cümlə: Eşidilsin

137. Köçürün. Verilmiş cümlələri tamamlamaqla, tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

- 1.Elə otur, elə dur,...
- 2.Elə get, elə gəl,...
- 3.Elə danış, elə gül,...
- 4.Sizə necə demişdilsə,...
- 5.Müdür əlini stola elə vurdu ki,...

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi olan bəndi göstər.

- A) El bilir ki, sən mənimsən
- B) Elə yaz ki, oxumaq olsun
- C) Elə yerlər var ki, gözəllik diyarıdır
- D) Ellər bu yerləri salama gəlir
- E) İstilər düşür, ellər yaylağa köçür

Yer budaq cümləsi

Yer budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin yerini bildirir. **Məsələn:**

Harda qərar tutsan, orda varam mən. (B.Vahabzadə)
Məşədibəy haraya getsə idi, orada xalqın diqqətini özünə cəlb edirdi. (M.Hüseyn)
Hara göndərsələr, ora gedəcəyik. (H.Abbaszadə)

I. Baş cümlə: *Orda varam mən.*

Budaq cümlə: *Harda qərar tutsan.*

II. Baş cümlə: *Orada xalqın diqqətini özünə cəlb edirdi.*

Budaq cümlə: *Məşədibəy haraya getsə idi.*

III. Baş cümlə: *Ora gedəcəyik.*

Budaq cümlə: *Hara göndərsələr.*

Budaq cümlələrin üçü də baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin yerini bildirir. Bunlardan birini izah edək. Baş cümlə belədir: *Orada varam mən.* Sual meydana çıxır: Sən harda varsan? Cavab budaq cümlə vasitəsi ilə verilir: *Harada qərar tutsan. Yəni sən qərar tutduğun yerdə varam.*

Yer budaq cümləsi hara? haraya? harada? haradan? sualına cavab verir. Baş cümlədə budaq cümlənin əvəz etdiyi zərfliyin ifadə formasından asılı olaraq, sualın forması da dəyişə bilər: hara? - haraya? harada? haradan? hara kimi? və s.

Məsələn:

Haranı məsləhət bilsələr, ora gedirik (hara? haraya?)

Haranı məsləhət bilsələr, orada qalırıq (harada?)

Haranı məsləhət bilsələr, oradan gedirik (haradan?)

Hara kimi desələr, ora kimi gedərik (hara kimi?)

138. Köçürün, baş və budaq cümlələrin yerini müəyyənləşdirin.

Çəliyini hara vurursa, oradan dirilik suyu qaynayır. (İ.Hüseynov) Mərcan xala haradan yapışırdısa, orada mütləq gül bitirdi. (Ə.Əylisli) O yerdə ki böyüyə hörmət olmadı, orada iş getməz. (M.İbrahimov) Harda sən varsan, orda dərd olmaz. (S.Rüstəm) Harada işləyirik, orada da yaşayırıq. İnsanlıq haradan gəlibsə, ora da gedəcəkdir. Həyat haradan başlanıbsa, orada da qurtaracaqdır. Uşağa harada otur dedilər, orada da oturdu.

139. Hara? haraya? suallarına cavab verən üç yer budaq cümləsi yazın.

140. Harada? sualına cavab verən üç yer budaq cümləsi yazın.

141. Haradan? sualına cavab verən üç yer budaq cümləsi yazın.

142. “Hara göndərsələr, orada işləməlisən” cümləsinin sxemini çəkin.

143. Verilmiş cümlələri tamamlayıb yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Harada çoxlu yağışlar yağır,...

2. Haradan böyük çaylar axır,...

3. Haraya sel gəlibsə,...

4. Çaylar başlanğıcını haradan götürürsə,...

5. Soyuq hava haradan gəlibsə,...

Yer zərfliyi və yer budaq cümləsi.

Sadə cümlədə yer zərfliyi hərəkət bildirən bir cümlə üzvünə aid olub, onun ifadə etdiyi hərəkətin yerini bildirir, tabeli mürəkkəb cümlədə də yer budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin yerini bildirir. Müqayisə edin:

Ulduzlar sayrışır mavi **göylərdə**. (S.Vurğun)

Hara getdi, **orada da qaldı**.

Yer zərfliyinin və yer budaq cümlələrinin sxemləri

144. Oxuyun, I cümləni sintaktik təhlil edin, quruluşunu və növünü müəyyənləşdirin.

İnsanlar iki cür qocalır: bir qismi qocaldıqca mülayimləşir, o biri qismi acıqlı olur. Bəziləri yaşa dolduqca müdrikləşir, itmiş həyat qüvvələrinin əvəzində insani sifətləri artır, güclənir; ikincilər isə, tərsinə, həm cismən, həm də mənən yoxsullaşır. Yaxşı keyfiyyətləri quruyub gedir, acıqlıq və fənallıqları qalır. Birincilər mülayim və mərhəmətli, səbirli, xoşxasiyyət olur, bacardığı yerdə yaxşılıq edir, pislikdən qaçır, ikincilərin isə ürəklərində yaxşı hisslər və həvəslər ölüb gedir. (M.İbrahimov)

Yer budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Yer budaq cümləsi olan bəndi göstər

- A) Haranı desələr, oranı da abad edərək.
- B) Haranı desələr, ora da abad olar.
- C) Bu yerlər min xəyal eylər, təbiət şeirə layiqdir
(S.Vurğun)
- D) Haradan gəlmişdisə, ora da getdi
- E) Hər şeyi oradan başlamaq lazımdır

Zaman budaq cümləsi

Zaman budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin zamanını bildirir. **Məsələn:**

Heç bir dəqiqə keçmədi ki, ev boşaldı. (İ.Şıxlı) Yenə təzəcə mürğöləyirdim ki, pilləkən taxtalarının cırıltısını eşit-

dim. (İ.Hüseynov) Bir vaxt ayıldıq ki, Muradın çarpayısı boş qalmışdır. (İ.Hüseynov)

I. Baş cümlə: *Ev boşaldı.*

Budaq cümlə: *Heç bir dəqiqə keçmədi (ki).*

II. Baş cümlə: *Pilləkən taxtalarının cırlıtısını eşitdim.*

Budaq cümlə: *Yenə təzəcə mürgüləyirdim (ki).*

III. Baş cümlə: *Muradın çarpayısı boş qalmışdır.*

Budaq cümlə: *Bir vaxt ayıldıq (ki).*

Budaq cümlələr baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin zamanını bildirir.

Zaman budaq cümlələri nə vaxt?, nə zaman?, haçan? suallarına cavab verir. Bunlar sinonim suallardır, eyni zaman budaq cümləsi üçün bu sualların hər birindən istifadə etmək olar.

145. Köçürün. Baş və budaq cümlələrin yerini müəyyənləşdirin.

İşığı təzəcə yandırmışdı ki, ikimərtəbəli evin eyvanından qızı Telli onu səslədi. (S.Rəhman) Nə qədər ki Telli hələ evə gəlməyib, o, məktub yazdı. (S.Rəhman) Jenya nə qədər ki, Hacınin kontoruna gəlməmişdi, qulluğa götürüləcəyinə ümidi yox idi. (M.S.Ordubadi) Nə qədər ki buludlara qalxan alova tamaşa edirdi, nə qədər ki durub mübahisə edənlərə baxırdı, çox sakit idi. (M.İbrahimov) Səlim ağa hələ tanışlıq verməmişdi ki, Səfiqulu bəy gəlib çıxdı və sorğu-sualsız onlara qoşuldu. (M.İbrahimov)

Mən bu gözəllikdən, bu yaraşıqdan,
Bir zaman vardı ki, ilham alardım. (S.Vurğun)

146. Oxuyun. Zaman budaq cümlələrini seçib yazın, sxemini düzəldin.

O zaman ki insanların
Yurd-yuvası oda yandı,
Axıb gedən al qanların
İntiqamı alovlandı;

O zaman ki qılınclar da
Sığışmadı öz qınına,
Biz and içdik ilk baharda
Gözəlliyyənin varlığına.

(S.Vurğun)

147. “Çayı təzəcə içib qurtarmışdılar ki, müəllim Həbib bəy iki naməlum adamla içəri girdi”. (S.Rəhman) cümləsinin sxemini düzəldin.

148. Köçürün. Cümlələri tamamlayaraq zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Bu yerlərdə axşam oldumu,...
2. Nə zaman ki yaz ayları başlanır,...
3. Elə ki başladığı əsəri sona çatdırdı,...
4. Zəng təzəcə vurulmuşdu ki,...
5. Ağaclar təzə-təzə çiçəkləyirdi ki,...

Zaman zərfliyi və zaman budaq cümləsi.

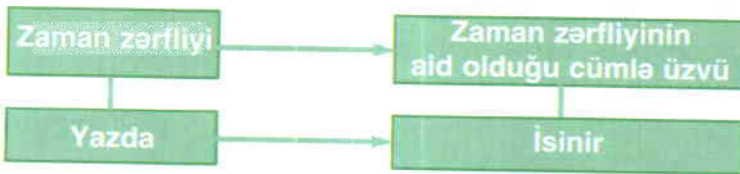
Zaman zərfliyi sadə cümlədə ifadə olunan hadisənin zamanını bildirdiyi kimi, zaman budaq cümləsi də baş cümlədə ifadə olunan hadisənin zamanını bildirir. Bu cəhətdən zaman zərfliyinin sadə cümlədəki mövqeyi ilə, zaman budaq cümləsinin tabeli mürəkkəb cümlədəki mövqeyi bir-birinə oxşayır. Müqayisə edin:

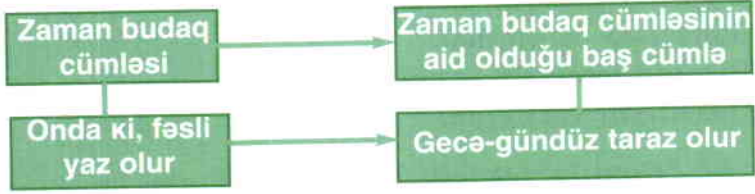
Yazda havalar isinir.

Onda ki fəslə yaz olur, gecə-gündüz taraz olur.

Birinci cümlədə zaman zərfliyi (**yazda**) cümlənin **isinir** feli ilə ifadə olunmuş xəbərinə aid olub hərəkətin zamanını bildirir; ikinci cümlədə **onda ki fəslə yaz olur** budaq cümləsi **gecə-gündüz taraz olur** baş cümləsində ifadə olunan hadisənin zamanını bildirir.

Zaman zərfliyinin və zaman budaq cümləsinin sxemləri

149. Oxuyun, budaq cümlələrin növünü müəyyən edin.

Bilirik ki, Xəzər planetimizdə ən böyük qapalı su hovuzudur. Okean və dənizlərlə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Aydınır ki, onun dəniz adlandırılması şərtidir. O, dünyada ən unikal su obyektlərindən hesab olunur. Xəzərdə suyun səviyyəsi daima dəyişilir. Tələtümlü olur. Dalğalarının hündürlüyü okean dalğalarından geri qalmır. Sərvəti boldur. Sularının altında zəngin neft yataqları var.

150. Aşağıdakı şeir bəndlərində zaman budaq cümlələrini müəyyənləşdirin.

Nə zaman ki el içində öz səhvimizi
Boynumuza götürməyə biz qısqanırıq,
Xudpəsəndlik kölgə kimi izləyir bizi,
Ən xırdaca nöqsanı da biz danırıq.

Nə zaman ki gözümüzdə tiri görməyib,
Başqasının gözlərində qılı seçirik
Bizi tənqid edənlərə salam verməyib,
Yanlarından saymazıyana gəlib keçirik.

Sinəmizdə yetim kimi ürək tək qalır,
Xəyalımız səssiz keçir səhralar kimi;
Elə bil ki içimizdə güllər saralır,
Gün altında əriyirik dağda qar kimi.

Nə zaman ki suçumuzu mərdi-mərdana
Boynumuza götürürük, hamı şad olur.
Çox sevinir Vətən adlı müqəddəs ana,
Fənalığın pəncəsindən qəlb azad olur.

(S.Vurğun)

Zaman budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Zaman budaq cümləsi olan bəndi göstər.

- A) Elə ki külək əsdi, toz aləmi basır.
 B) Elə danışırısan ki, anlamaq olmur.
 C) Elə de ki, başa düşək.
 D) Elə uşaq var ki, hər şeyi bilir.
 E) Elə etdi ki, hamı razı qaldı.

Kəmiyyət budaq cümləsi

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hal və hərəkətin kəmiyyətini (miqdarını) bildirir. **Məsələn:**

Yazın yuxusu nə qədər şirindir, oyaqlığı da o qədər ləzzətlidir. (Mir Cəlal) **Pambıq kolunun nə qədər qol-budağı olsa, qozası da o qədər çox olar.** (Ə.Vəliyev) **Bura nə qədər əsrarəngiz Şərqdür, o qədər də yeni və üsyançı Şərqdür.** (M.S.Ordubadi)

I. Baş cümlə: *Oyaqlığı da o qədər ləzzətlidir.*

Budaq cümlə: *Yazın yuxusu nə qədər şirindir*

II. Baş cümlə: *Qozası da o qədər çox olar.*

Budaq cümlə: *Pambıq kolunun nə qədər qol-budağı olsa.*

III. Baş cümlə: *O qədər də yeni və üsyançı Şərqdür*

Budaq cümlə: *Bura nə qədər əsrarəngiz Şərqdür.*

Misalların hamısında budaq cümlələr baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir. Kəmiyyət budaq cümləsi nə qədər? sualına cavab verir.

Cümlələrdən birini izah edək. *Yazın yuxusu nə qədər şirindir, oyaqlığı da o qədər ləzzətlidir* tabeli mürəkkəb cümləsinin baş cümləsində *o qədər* kəmiyyət zərfliyidir. Budaq cümlə *o qədər* zərfliyini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Deyəndə ki, *Oyaqlığı da o qədər ləzzətlidir*, sual olunur: *Oyaqlığı nə qədər ləzzətlidir?* Budaq cümlə bu suala cavab verir: *Yazın yuxusu nə qədər şirindir...*

151. Köçürün. Verilmiş baş və budaq cümlələrin yerini müəyyənləşdirin.

Qar nə qədər yağdısa, su da o qədər bol oldu. Hava nə qədər isti olarsa, buxarlanma da o qədər çox olar. Yollar nə qədər genişdirsə, o qədər də uzundur. Həyat nə qədər şirindir, o qədər də çətindir. Nə qədər yaxşılıq etsən, o qədər rahat nəfəs alarsan. Ağac nə qədər bar versə, başını o qədər

aşağı salar. İnsan nə qədər yüksəlsə, o qədər də özünü sadə aparmalıdır.

152. Kəmiyyət budaq cümlələrinə aid üç cümlə yazın.

153. Verilmiş tabeli mürəkkəb cümlələrdə kəmiyyət budaq cümlələrini seçib yazın. Sonra onları baş və budaq cümlələrinə ayırıb, göstərilən formada yazın.

Nə qədər istəyirsən, yaz. Nə qədər oxusan, o qədər bilərsən. Nə qədər işləsən, o qədər qazanarsan. Zəminə nə qədər sakit təbiətli, laqeyd idisə, Cavanşir o qədər coşğun və həssas idi. (H.Abbaszadə) Bəzən elə əhvalatlar olurdu ki, gözlərimiz yaşarana qədər qəşş edib gülürdük. (S.Qədirzadə) Sən indi o qədər qızısqacaqsan ki, özünə qarşı, təbiətin əbədi qanunlarına qarşı üsyan qaldıracaqsan. (M.İbrahimov) Yollar o qədər uzundur ki, sonu görünmür. O qədər danışırdı ki, yorulub əldən düşdü. Bu hadisəni nə qədər danışsalar da, qurtaran deyil. Yaxşı gəlmisən, sənin kimi savadlı yoldaşı görcək o qədər sevindim ki, indi əl-ələ verib qardaş kimi işləyirik. (M.İbrahimov)

Nümunə:

Baş cümlə: O qədər də işləyirdi.

Budaq cümlə: Nə qədər istəyirdisə.

154. Cümlələri tamamlayaraq kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə düzəldin.

1. Nə qədər istəsən,...
2. Nə qədər yazsan,...
3. Nətiq o qədər danışırdı ki,...
4. Nə qədər demişdilər,...
5. Həyat nə qədər mənalı olsa,...

155. “*Torpağı nə qədər əzizləsən, bir o qədər çox məhsul verər*” cümləsinin sxemini düzəldin.

Kəmiyyət zərfliyi və kəmiyyət budaq cümləsi.

Kəmiyyət zərfliyi sadə cümlədə ifadə olunan hərəkətin

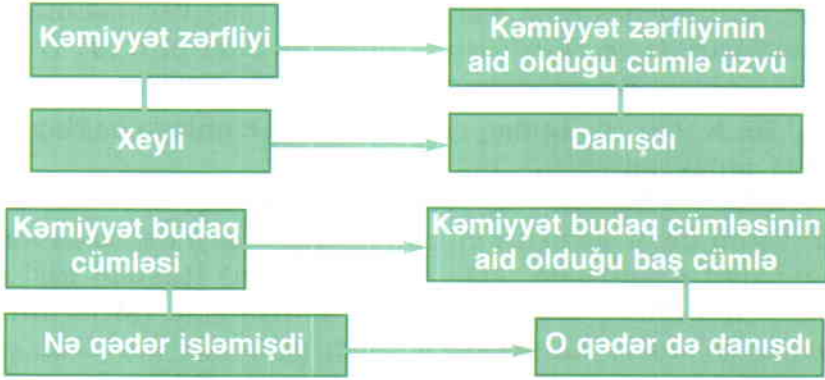
miqdarını bildirdiyi kimi, kəmiyyət budaq cümləsi də baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin miqdarını bildirir. Müqayisə edin:

O, gördüyü işlər haqqında xeyli danışıdı.

O, nə qədər işləmişdisə, o qədər də danışıdı.

Birinci cümlədə *xeyli* zərfliyi *danışıdı* felinin ifadə etdiyi hərəkətin miqdarını bildirir; ikinci cümlədə *Nə qədər işləmişdi* budaq cümləsi *o qədər də danışıdı* cümləsində ifadə olunan hərəkətin zamanını bildirir.

Kəmiyyət zərfliyi və kəmiyyət budaq cümlələrinə aid sxem

Kəmiyyət zərfliyinə aid test tapşırığı

Kəmiyyət budaq cümləsi olan bəndi göstər.

- Onlar çox işlədilər, çox da istirahət etdilər.
- Nə qədər işləmişdilər, o qədər də istirahət etdilər.
- Çox çalışdı ki, bilikli olsun.
- Tez-tez gəlirdi ki, vaxtında işə çatsın.
- Elə danış ki, hamı başa düşsün.

Səbəb budaq cümləsi

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəbini bildirir. **Məsələn:**

Uşaqlar bir də ona görə sevinirdilər ki, bu gün Kipiani gəlmişdi (İ.Şıxlı) O, gecə-gündüz oxuyurdu, çünki qarşıda çətin imtahanlar var idi. O sevinirdi ki, dərslər kitablarının hamısını ala bilmişdi.

I. Baş cümlə: *Uşaqlar bir də ona görə sevinirdilər (ki).*

Budaq cümlə: *Bu gün Kipiani gəlmişdi.*

II. Baş cümlə: *O, gecə-gündüz oxuyurdu*

Budaq cümlə: *(çünki) Qarşıda çətin imtahanlar var idi*

III. Baş cümlə: *O sevinirdi (ki).*

Budaq cümlə: *Dərs kitablarının hamısını ala bilmişdi.*

Misalların hamısında budaq cümlələr baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəbini bildirir. Budaq cümlələr *nə üçün?, niyə?, nəyə görə?, nə səbəbə?* kimi suallara cavab verir.

Cümlələrdən birini izah edək. **O sevinirdi ki, dərs kitablarının hamısını ala bilmişdi** tabeli mürəkkəb cümləsinin budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin baş verməsinin səbəbini bildirir. *O sevinirdi (ki)* - deyəndə sual olunur: *O nə səbəbə sevinirdi?* Budaq cümlə bu suala cavab verir.

156. Köçürün. Budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan vasitələri müəyyən edin.

Sədəf xoşbəxtdir ki, sənin kimi qardaşı var. (M.İbrahimov) Onun üçün soruşuram ki, Azərneft qara daşlarda kəşfiyyat buruğu qazdırmaq istəyir. (M.Hüseyn) Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tıkdirmişdi. (M.İbrahimov) *Havalar soyuyur, mal-qaranın ayağı çöllərdən kəsilirdi, çünki xəzan fəslinin qüssəli günləri gəlib keçirdi.* (M.İbrahimov) Razi idi, ona görə ki bütün qarışıq əhvalat Səfiqulu bəyin fəal müdaxiləsi ilə baş vermişdi. (M.İbrahimov)

Mən bu kiçik şeirimi yazıram göz yaşımlla,

Çünki vidalaşırım bir ürək sirdaşımlla. (S.Vurğun)

Çıx könlümdən, əski dünya, sonundur,

Çünki yeni bir yarım var - gözəllik. (C.Cabbarlı)

Düşün və cavab ver: Fərqləndirilmiş cümlənin tərkib hissələri mürəkkəb cümlənin hansı növüdür? Fikirlərini əsaslandır.

157. Səbəb budaq cümləsinə aid beş misal yazın.

158. “Artıq bu təzad da adamlara təsir etmirdi, çünki bu təzadlar da eyniyyət şəklini almışdı”. (Elçin) cümləsinin sxemini düzəldin.

159. Köçürün. Cümlələri tamamlamaqla səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Bu gün iş gec başlandı,...

2. Ona görə danışa bilmirdi ki,...
3. Bir sıra evlər su altında qalıbdır,...
4. Sınıfdə uşaqların hamısı uğurla imtahan verdilər,...
5. Bütün günü pəncərə açıq idi,...

160. Verilmiş cümlələrdə baş və budaq cümlələri ayırın və aşağıda qeyd edildiyi qaydada ayrı-ayrılıqda yazın.

Ölüm haqqında düşünməyə dəyməz, çünki lazım olanda o özü gələcək. (M.İbrahimov) İşimiz ona görə pis gedir ki, kollektivdə hərki-hərkinədir. (M.İbrahimov) Elə bizim bu rayonda ayrı-ayrı sahələrdən dediyim qədər və daha artıq məhsul götürülmüşdür, çünki torpağa yaxşı qulluq olunub. (M.İbrahimov) Bu tut ağacını çırpmaq mümkün olmurdu, çünki hər tərəf qum idi. (Elçin)

Nümunə:

Baş cümlə: Hava çox soyuq idi.

Budaq cümlə: Çünki külək əsir, qar yağdı.

161. Müəllimin köməyi ilə aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlənin sxemini çəkin.

Mən bu hadisəni heç kimə danışmamışam, çünki bunun əhəmiyyəti yoxdur, çünki heç kim buna inanmır, çünki insanın ən böyük sirdaşı, ən yaxşı müsahibi, insanın hiss-həyəcanları üçün ən doğma adam özüdür. (Elçin)

Səbəb zərfliyi və səbəb budaq cümləsi

Səbəb zərfliyi sadə cümlədə ifadə olunan hadisənin və ya hərəkətin səbəbini bildirdiyi kimi, səbəb budaq cümləsi də baş cümlədə ifadə olunan hadisənin səbəbini bildirir. Müqayisə edin:

Xəstələndiyi üçün dərəcə gəlmədi.

Dərəcə gəlmədi, çünki xəstələnmişdi.

Birinci cümlədə *xəstələndiyi üçün* səbəb zərfliyi *gəlmədi* hərəkətinin səbəbini bildirdiyi kimi, ikinci cümlədə *xəstələnmişdi* budaq cümləsi *dərəcə gəlmədi* baş cümləsində ifadə olunan hərəkətin səbəbini bildirir.

Səbəb zərfliyi və səbəb budaq cümləsinin sxemləri.

Səbəb budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Səbəb budaq cümləsi olan bəndi göstər:

- A) Gəldik ki, məsələni yerində həll edək.
- B) O bu gün işə gələ bilməmişdi, çünki xəstə idi.
- C) Bahar gəldi, hava dəyişdi.
- D) Bahar gəldiyinə görə havalar dəyişdi.
- E) Onlar yaxşı bilirlər ki, zəhmət çox şeyi həll edir.

Məqsəd budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin məqsədini bildirir. Məsələn:

Arif çalışırdı ki, övladları xoşbəxt olsun. Bunun hamısını mən ona görə deyirəm ki, hər şeyi başa düşəsən. (İ.Hüseynov) Gəldim ki, səni bir də görüm. (İ.Hüseynov)

I. Baş cümlə: *Arif çalışırdı (ki).*

Budaq cümlə: *Övladları xoşbəxt olsun.*

II. Baş cümlə: *Bunun hamısını mən ona görə deyirəm (ki).*

Budaq cümlə: *Hər şeyi başa düşəsən.*

III. Baş cümlə: *Gəldim (ki).*

Budaq cümlə: *Səni bir də görəm.*

Budaq cümlələr baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin hansı məqsədlə icra olunduğunu bildirir.

Cümlələrdən sonuncunu izah edək: *Gəldim ki, səni bir də görüm.* Burada *Səni bir də görüm* budaq cümləsi baş cümlənin ifadə etdiyi *gəldim* hərəkətinin hansı məqsədlə icra edildiyini bildirir. *Gəldim* (ki) cümləsindən sonra belə suallar əmələ gəlir: Nə üçün gəldim? Nə məqsədlə gəldim? Budaq cümlə bu suallara cavab kimi işlənir.

162. Köçürün. Məqsəd budaq cümlələrinin altından xətt çəkin.

Mən bu sözü sizə ona görə deyirəm ki, siz bunları yadda saxlayasınız, öz işinizdə möhkəm durasınız. (M.S.Ordubadi) Qapını bərk bağlayıblar ki, kənar adam həyəətə girə bilməsin. (M.S.Ordubadi) Qapını bir balaca aralı qoydu ki, bir səs gəlsə, eşitsin. (İ.Şıxlı) Oyunaqları gətirdim ki, biz evdən çıxanda Nailə tək qalıb darıxmasın. (İ.Hüseynov) Kənddən çıxdım ki, dinc olam. (Mir Cəlal) Mən təzədən həyəətə girəndə küçə qapısını bərkədən çırpıdım ki, bibim eşitsin. (Ə.Əylisli) Dörd tərəfə göz qoyurdu ki, görsün qonaqlar havaxt küçədə-bazarda görünəcək. (M.İbrahimov)

O vilada bir mehriban görmədim,
Gəlmişəm, indi də mehriban gəzim.

(Q.B.Zakir)

163. “*Bu gün işdən tez qayıtdım ki, məqaləni yazıb qurtarım*” cümləsinin sxemini çəkin.

164. Köçürün. Verilmiş cümlələri tamamlamaqla məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Onları bu kəndə göndərdilər ki,...
2. Şagirdlər idman edirlər ki,...
3. Bu yerdə məskən saldıq ki,...
4. İnsanlar yaylağa gedirlər ki,...
5. Ona görə gəldim ki,...

165. Şeiri oxuyun, məqsəd budaq cümlələrini müəyyənləşdirin.

Gəl, ey nazlı bahar, gecikmə, tez gəl!
Gəl ki, qışın ömrü çox uzanmasın.
Mən sənin dostunam hamıdan əvvəl,
Gəl ki, həsrətinlə ürək yanmasın...

Gəl, yenə görüşüb əl-ələ verək,
Bizdən nəfəs alsın bağça da, bağ da.
Gəl ki, şeir yazaq, çörək yetirək,
Şad olsun anamız qara torpaq da.

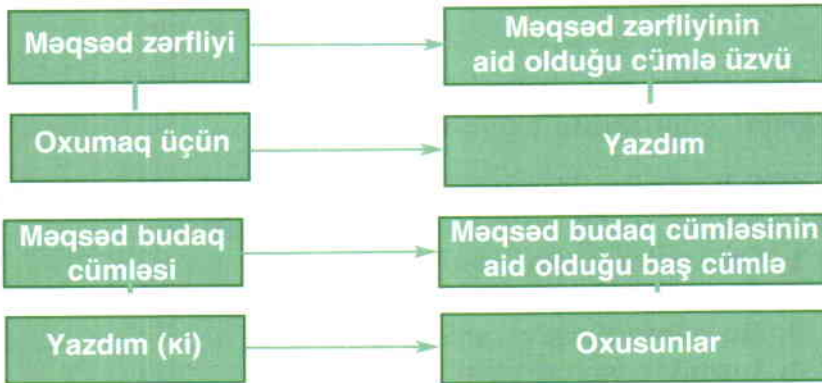
Məqsəd zərfliyi və məqsəd budaq cümləsi

Məqsəd zərfliyi sadə cümlədə ifadə olunan hadisənin məqsədini bildirir, məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hadisənin məqsədini bildirir. Müqayisə edin.

Oxumaq üçün yazdım.
Yazdım ki, oxusunlar.

Birinci cümlədə **oxumaq üçün** zərfliyi **yazdım** xəbərinin səbəbini ifadə etdiyi hərəkətin hansı məqsədlə icra edildiyini bildirir; ikinci cümlədə **oxusunlar** budaq cümləsi **yazdım** baş cümləsində ifadə olunan hərəkətin hansı məqsədlə icra olunduğunu bildirir.

Məqsəd zərfliyi və məqsəd budaq cümləsinin sxemləri.

Məqsəd budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Məqsəd budaq cümləsi olan bəndi göstər

- A) Bahar nə xoş gəlir, ruha dad verir. (S.Vurğun)
- B) Açıq dedim ki, başa düşəsən.
- C) Dediymiz budur ki, hər şey qaydada olsun.

D) Deyirlər ki, günəş soyuyacaq bir zaman (S.Vurğun)

E) Baş alıb gedirsən hayana, ceyran (S.Vurğun)

166. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında baharın təsvirinə həsr edilmiş hissəni oxuyun və Azərbaycan nitqinin zəngin ifadə imkanlarına fikir verin. Burada mürəkkəb cümlənin hansı növündən istifadə olunmuşdur?

Gəncə çayının coşqun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir həyəcanla çimdirməyə başlamışdı. Bahar fəzasına məxsus pəmbə buludlar mayıs gülünün qırmızı yanaqlarını kirşanlamağa hazırlanırdı. Şimali Midiyanın lətif təbiəti bağçaların boyunca biçdiyi yaşıl və çiçəklə donu tikib, bitirmək üzrə idi.

Kəpəz dağından əsən külək fəzada nazlanan buludları Xanəgah kəndinin meşələrinə doğru sürdüyü zaman, şam ağacları da ağır-ağır başlarını əyirdi.

Yağış bir saat əvvəl dayanmışdı, buludların suvardığı çöllər, meşələr, bağ-bağçalar gülürdü.

Yasəmənlər dağınıq saçlarını yaşıl budaqların üstünə sərrib qurudur, xanəndə bülbüllər qızılgülün yanaqlarındakı tərləri silmək üçün gül budaqlarını tərpedir, lalələr isə piyaləsini qaldırıb, bahar cəmiyyətinin şərəfinə içmək istəyirdi. Nərgiz gülü şadlığından yaşarmış gözlərini silərək, bahar səhnəsinə tamaşa edir, bənövşələr başını çiyinlərinə qoyub düşünür, bəstəkar kəkliklər isə meşə səyahətinə çıxan gənc bir şairi qarşılamaq üçün salam musiqisini çalırdı.

167. Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlələrdə səbəb və məqsəd budaq cümlələrini fərqləndirin.

1. Tez gəldik ki, səhər açılan kimi işə başlayaq.

Tez gəldik, çünki səhər açılan kimi işə başlamaq lazım idi.

2. Ali məktəbə daxil olmaq istəyirəm ki, oxuyam, savadlı olam.

Ali məktəbə daxil olmaq istəyirəm, çünki oxumaq, savadlı olmaq lazımdır.

Səbəb və məqsəd budaq cümlələri arasında oxşar cəhətlər var. Həm səbəb, həm də məqsəd budaq cümləsinə nə üçün?, nəyə görə?, niyə? suallarını vermək olur. **Məsələn:**

**Çalışdıq ki, hər şey qaydasına düşsün.
İstirahət edirdik, çünki hər şey qaydasında idi.**

Birinci tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi məqsəd budaq cümləsidir, ikinci tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi səbəb budaq cümləsidir.

Suallarına baxın:

1. *Nə üçün? (nəyə görə?, niyə?) çalışdıq? - Çalışdıq ki, hər şey qaydasına düşsün.*

2. *Nə üçün (nəyə görə? niyə?) istirahət edirik: - İstirahət edirik, çünki hər şey qaydasındadır.*

Ancaq bu budaq cümlələrin fərqli sualları da var.

Səbəb budaq cümləsinə səbəb sözü ilə əlaqədar suallar vermək olur: nə səbəbə? hansı səbəbə görə? Məqsəd budaq cümləsinə məqsəd sözü ilə əlaqədar suallar vermək olur: nə məqsədlə? hansı məqsədlə?...

Deməli, səbəb nə məqsəd budaq cümlələrini iki cəhətdən fərqləndirmək olar.

1. Mənalarına görə: səbəb budaq cümlələri baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkət səbəbini bildirir. Məqsəd budaq cümləsi isə baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin hansı məqsədlə icra olunduğunu bildirir .

2. Suallarına görə: səbəb budaq cümləsi nə üçün? niyə? nə səbəbə? suallarına cavab verdiyi halda, məqsəd budaq cümləsi nə səbəbə? sualına cavab verə bilmir.

168. Zərflik budaq cümlələrinin hər növünə aid bir cümlə yazın.

169. Aşağıdakı cümlələri zərflik budaq cümlələrinin növləri üzrə qruplaşdırın.

O yerdə ki böyüyə hörmət olmadı, orada iş getməz. (M.İbrahimov) Hara göndərdilər, oraya getdi. Elə danış ki, hamı eşitsin. Fəhlələr işə başlaya bilmədilər, çünki heç nə hazır deyildi. Bəndalı dağlara, meşələrə, dərələrə səmt getmədi, ona görə ki, susuzluqdan, korluqdan qorxurdu. (Mir Cəlal) Mən gəldim ki, bir iş haqqında səninlə məsləhətləşim. (Mir Cəlal) Gəlmişəm ki, bir qədər açıq danışaq, mətləb aydın

olsun. (S.Rəhimov) Nə qədər demişdilər, o qədər yazdıq. Yaxşı ad çıxarmaq nə qədər çətindir, bu adı itirmək o qədər asandır. (M.Hüseyn)

Şərt budaq cümləsi

Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki bildirdiyi hal və hərəkətin hansı şərtlə icra edildiyini bildirir. Şərt budaq cümləsinin xəbəri felin şərt şəkli ilə ifadə olunur. Şərt şəklinin əsas göstəricisi *sa, sə* şəkilçisi olduğu kimi, şərt budaq cümləsinin də əsas göstəricisi *-sa, -sə* şəkilçisidir. **Məsələn:**

Qismət olsa, bir yerdə söhbət eləsək, hamısını sənə danışaram. (Elçin) **Gülümsərin əlacı olsa, onu heç yana buraxmaz.** (İ.Şıxlı)

Düşmən gülləsi dəysə sinəmdən,
Mehriban əlinlə yaramı bağla. (S.Vurğun)

I. Baş cümlə: *Hamısını sənə danışaram.*

Budaq cümlə: *a) Qismət olsa b) Bir yerdə söhbət etsək.*

II. Baş cümlə: *Onu heç yana buraxmaz.*

Budaq cümlə: *Gülümsərin əlacı olsa.*

III. Baş cümlə: *Mehriban əlinlə yaramı bağla.*

Budaq cümlə: *Düşmən gülləsi dəysə sinəmdən.*

Budaq cümlələr baş cümlələrdə ifadə olunan hal və hərəkətin şərtini bildirir.

Cümlələrdən birini izah edək.

1) Qismət olsa

2) bir yerdə söhbət eləsək

Hamısını sənə danışaram.

Birinci cümlədə iki şərt budaq cümləsi var. ***Bir yerdə söhbət etsək*** budaq cümləsi ***Hamısını sənə danışaram*** cümləsinin bildirdiyi hərəkətin hansı şərtə bağlı olduğunu göstərir.

Nümunələrin hamısında budaq cümlələr *-sa, -sə* şəkilçisi ilə baş cümlələrə bağlanmışdır. Ancaq elə misallar da olur ki, *-sa, -sə* işlənmir. **Məsələn:**

İndi ki bilirsiniz, nə üçün əlac eləmirsiniz. (S.Rəhman)
İndi ki bir Allah bəndəsi bu işdə Osmana kömək etmək istəyir, ona nə üçün mane olaydı? (İ.Şıxlı) **Əgər mən sənə heç**

inanmıram, sən mənə inana bilərsənmi? (M.S.Ordubadi)

Şərt budaq cümləsinə müxtəlif suallar vermək olur. Çox vaxt şərt budaq cümləsinə “nə olsa?” sualı verilir.

Bəzən hətta “nə zaman?” sualını da vermək olur. Məsələn: “Günəş sönsə, həyat məhv olar” mürəkkəb cümləsinin “Günəş sönsə” budaq cümləsinə “nə olsa?” sualını da, “nə zaman?” sualını da vermək mümkündür. Aşağıdakı misallarda eyni suallardan istifadə etmək olur.

Yenidən gur yağışlar başlasa, yenə sel-su dünyanı götürər. Əvvəldən hazırlıq görülsə, qışın soyuğundan qorunmaq asan olar.

170. Köçürün. Şərt budaq cümlələrinin altından xətt çəkin.

Şairlərimiz, bəstəkarlarımız təntənəli bayram şənliklərində, toylarda oxumaq üçün müxtəlif mövzularda ahəngdar və xoşa gələn yeni havalar yaratsalar, hamımız minnətdar olarıq. (M.İbrahimov) Madam ki siz mənə söz vermişdiniz, ona bir yalançı kimi yanaşmamalısınız. (M.S.Ordubadi) Madam ki, işlər mürəkkəbləşir, gedim, yatım, başım ayazısın. (İ.Hüseynov) Bu yazı işi ki belə çətindir, bəs özünə niyə bir ayrı peşə tapmırsan. (İ.Hüseynov) Ölərəm, əldən əgər getsə vətən. (A.Səhhət) Məndən başqa heç kəsin görə bilmədiyi bir işinizə yarasam, sizə gərək olsam, lap lap gərək olsam, onda xəbər göndərərsiniz. (M.İbrahimov)

Getsə bir qapıdan eşqin ayağı,
Saralar bağçası, tökülər barı. (S.Vurğun)

Qəlbində əgər düz ilqarım var,
Hər gün mənə göstərmə beş-on üz. (S.Rüstəm)

171. Şərt budaq cümləsinə aid üç cümlə yazın.

172. Aşağıdakı cümlələri izah edin.

Sizin şaqraq dilinizi eşitməsəm bir anlıq mən,
Qaya boyda daş asılar mənim ata ürəyimdən. (S.Vurğun)

Gəzməsəm, görməsəm, duya bilməsəm,
Gözəllik eşqindən doya bilməsəm,
Sönər sənətimin eşqi, həvəsi.

173. Şeiri ifadəli oxuyun. Şert budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan vasitələri müəyyənləşdirin.

Günahsız bir körpə ağlasa əgər,
Odlu göz yaşları çoxalsa əgər,
Yolçunu yolundan saxlasa əgər,
Mərhəmət qoruyla alışar vicdan.

(Ə.Tudə)

Bir zərrə olsaydım həyatda əgər,
Deyərdim, qarışım qara torpağa.
Bir damla olsaydım, qovuşub çaya
Axardım tarlaya, bostana, bağa.
Mən ulduz olsaydım dünyanın üstə,
Dumanda, çiskində yenə yanardım...

(B.Azəroğlu)

Xudpəsəndlik çoxlarını yıxır, ey insan!
Bu dərd ilə tez qocalır bəzən ürəklər.
Dağ olsan da sən, dağlara arxalanmasan,
Parça-parça sovuracaq səni küləklər.

(S.Vurğun)

174. “Mən orda olmasam, qan çıxar dizə” (S.Vurğun),
“Mən getsəm, qırğının hesabı olmaz” (S.Vurğun) cümlələrinin sxemini düzəldin.

175. Aşağıdakı mürəkkəb cümlədə şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan vasitəni göstərin.

Bir ürəkdə qıfillanıb qalsa arzular,
Şamlar kimi şölə çəkib yanar apaçıq.

(S.Vurğun)

176. Köçürün. Xəbərləri **sa**, **sə** şəkilçisi ilə işlənən cümlələri tamamlayaraq şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Dərslərimizi diqqətlə oxusaq,...
2. Dağlarda qarlar vaxtından əvvəl ərisə,...
3. Daşqınların qabağı vaxtında alınmasa,...
4. Rəssam vətən torpağını gəzməsə, görməsə, duya bilməsə,...
5. Xalq öz tarixi qəhrəmanlığını bilərsə,...

Şərt budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Şərt budaq cümləsi olan bəndi göstər:

- A) Kim işləsə, o da qazanar.
- B) Daim işləsək, hər məsələni həll edərək.
- C) Kim tez gəlsə, o da yaxşı yer tutar.
- D) Qış düşsə də, havalar xoş keçir.
- E) Günəş öz tellərini aləmə yayır.

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi

Buna qarşılaşdırma budaq cümləsi də deyilir.

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələrin münasibəti belə olur:

- a) Baş və budaq cümlələrin ifadə etdikləri hadisələr bir-birinə qarşı qoyulur.
- b) Ancaq onlar bir-birini inkar etmir. Elə bil ki, bir-birinə güzəştə gedir.

Məsələn: *Bu il havalar soyuq keçsə də, əkin yaxşı oldu.*

Havaların soyuq keçməsi ilə əkinin yaxşı olması hadisələri bir-birinə qarşı durur; yəni əkinin yaxşı gəlməsi havaların soyuq keçməsi hadisənin nəticəsinə uyğun deyil. Bu halda əkin yaxşı gəlməli deyildi. Ancaq əkin yaxşı gəlir. Deməli, burada güzəşt anlayışı var. Azərbaycan dilində bu mənanı belə də ifadə etmək olur: *Bu il havaların soyuq keçməsinə baxmayaraq, əkin yaxşı oldu.*

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsinin əsas qrammatik göstəricisi **-sa da, -sə də** formasıdır, ancaq başqa vasitələrin köməyi ilə də əmələ gələ bilər.

177. Köçürün. Qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrinin altından xətt çəkin.

Nə qədər fikirləşirdisə də, onunla danışmaq üçün bir qərarə gələ bilmirdi. Nə qədər qərribə olsa da, mən o əzgil koluna vəhiməsiz baxa bilmirdim. (Ə.Əylisli) Hərçənd ali savadı yox idi, ancaq məlumatı zəngin idi. Əgər istəmirsən, getmə. Əgər min li gəlib keçsə belə, ölüm yoxdur qəhrəmana. (S.Vurğun) Həyat nə qədər zəngin və dolğun olsa da, kitabsız keçinmək, kitabsız irəli getmək mümkün deyil. (M.İbrahimov) Hava buludlu olsa da, sakit və mülayim idi. (M.İbrahimov)

178. Aşağıdakı nümunələrdə baş və budaq cümlələri fərqləndirin.

Daddımsa aləmin hər nemətini,
Dilbər guşələrdə ötdüsə ömrüm,
Dünyanın ən böyük səadətini
Bu boylu çınarın altında gördüm.

(A.Babayev)

Ucalıb göylərə dəysə də başım,
Bir sən olacaqsan ömür yoldaşım.

(S.Vurğun)

179. S.Vurğunun “Zəncinin arzuları” poemasından götürülmüş şeir parçasını ifadəli oxuyun, qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrini müəyyənləşdirin.

Bəzən özbaşına çıxıb evimdən
Həftələr uzununu hey ac da qalsam,
Yavan bir çörəyə möhtac da qalsam,
Yuxusuz gecələr görsə də gözüm,
Qaranlıq keçsə də günüm-gündüzüm,
Piyada keçsəm də axar çayları,
Sinəmdə donsa da dağların qarı,
Daşlar qanatsa da ayaqlarımı,
Şaxtalar vursa da barmaqlarımı,
Vətən torpağına aşiq xəyalım
Yenə də zövq alır bu səyahətdən.

180. “Aygün” poemasından verilmiş nümunədə qarşılıq-güzəşt budaq cümləsini müəyyənləşdirib sxemini qurun.

Muğan qızlarına qoşulub o da,
Başına bir güllü yaylıq bağladı.
Bu hal bir ötərgi həvəs olsa da,
Qəlbində arzular coşub çağladı.

Qürbət kimi görünsə də Aygünə Muğan,
El içində yaşayardı el adət ilə...

181. “Burda olmasa da saray havası, İstidir hər quşun doğma yuvası”, (S.Vurğun) “Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da, Könüldən könülə yollar görünür” (S.Vurğun) cümlələrinin sxemlərini düzəldin.

182. Köçürün. Əlavə cümlələr artırmaqla qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr düzəldin.

1. Yazın gəlməsindən xeyli keçsə də,...
2. Yaşı yetmişə haqlasa da,...
3. Nə qədər soyuq olsa da,...
4. Bu il hava qaranlıq olsa da,...
5. Dağ yolları nə sıldırımçı olsa da,...

183. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasından götürülmüş “Az danışmağın gözəlliyi” şeirin ifadəli oxuyun. Qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrini seçib yazın.

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün incitək mənası solmaz.
Çox sözün kərpic-tək qiyməti olmaz.
Əsli təmiz olan saf mirvarılar
Suya və torpağa min bəzək vurur.
Mədənlə dolsa da hər bir xəzinə,
Hər kiçik zərrəsi dərmandır yenə.
Ürəyi oxşayan bir dəstə çiçək
Yüz xırman otundan yaxşıdır, gerçək.
Yüz ulduz yansa da göylərdə, inan,
Bir günə baş əymək xoşdur onlardan.
Göydə parlarsa da nə qədər ulduz,
Günəşdir nur verən aləmə yalnız.

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsinə aid test tapşırığı

Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi olan bəndi göstər

- A) Ata nə edirdisə, uşaq da təkrar edirdi.
- B) Gecə yarından keçmişdi, hamı yatırdı.
- C) Gecə yarından keçsə də, heç kəs yatmamışdı.
- D) Hara getdisə, heç kəsin xəbəri olmadı.
- E) Biz gedirik, onlar da qalır.

184. Oxuyun.

Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev

Əlövsət Zakir oğlu Abdullayev (1920 - 1993) Azərbaycanın görkəmli dilçi alimlərdəndir. O, Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə aid əsərlər yazmış, əsasən, sintaksis mütəxəssisi kimi tanınmışdır. Onun "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr" monoqrafiyası türkologiyada bu sahəyə həsr edilmiş ən yaxşı tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilmiş və bu əsərə görə onun adı ən görkəmli türkoloqlar sırasında sintaksis mütəxəssisi kimi çəkilmişdir.

Prof. Ə.Abdullayev uzun zaman BDU-da dekan, prorektor, kafedra müdiri işləmiş, tədris işlərinin təşkilində, dilçi kadrların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Prof. Ə.Abdullayev bir sıra dərsləklərin və dərs vəsaitlərinin də müəllifi olmuşdur. Onun dilçiliyə dair əsərləri indi də tədris işində istifadə olunur.

185. Sxemi şərh edin.

Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələrin yeri

Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələrin sırası iki cür olur:

1. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir;
2. Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir;

Misallar.

Birinci qaydaya aid.

Onu bil ki, qılınc yarası sağalar, acı dil yarası yox! (S.Rəhimov) **Atalar deyiblər ki, bacarana can qurban.** (S.Rəhimov)

Bu cümlələrin sxemi belədir:

İkinci qaydaya aid.

Çayı təzəcə içib qurtarmışdılar ki, müəllimləri Həbib bəy iki naməlum adamla içəri girdi. (S.Rəhimov) **Cahilin əlinə ixtiyar keçsə, bir şəhəri, hətta bir məmləkəti xaraba qoyar.** (M.İbrahimov)

Bu cümlələrin sxemi yuxarıdakıdan fərqlənir:

186. Cümlələri köçürün. Mürəkkəb cümlələri seçin və nümunədə qeyd edildiyi kimi yazın.

Güldəstə Məsməxanımı təkcə ona görə evə gətirməmişdi ki, qızını çox istəyir. (Elçin) Əlbəttə, qızını çox istəyirdi və burasını da fikirləşirdi ki, daha gərək gözü onun üstündə olsun. (Elçin) Güldəstə həm də ona görə qızını evə gətirmişdi ki, səfərdən qayıdanda onu da evdə gözləyən olsun. (Elçin) Mənim ona laqeyd deməyə haqqım yoxdur, çünki mənim özüm də laqeydəm. (M.S.Ordubadi) Qadın İlyası görürkən təəccüb etdi, çünki birinci dəfə İlyas axşam vaxtı Xanəgah kəndinə gəlmişdi. (M.S.Ordubadi) Sevinirdik ki, yurdumuz boş qalmayacaq. (M.S.Ordubadi)

Nümunə.

Hamı bu fikirdədir ki, insana dünyada yaxşı yaşamaq lazımdır. (M.İbrahimov)

1. Baş cümlə: Hamı bu fikirdədir(ki)
  2. Budaq cümlə: İnsana dünyada yaxşı yaşamaq lazımdır.
- Sxemi:

187. Cümlələri köçürün. Baş cümlələri sonra, budaq cümlələri əvvəl gələn tabeli mürəkkəb cümlələri seçin və nümunədə qeyd edildiyi kimi yazın.

Siz əmin olunuz ki, Qətibənin bu məktubdan xəbəri yoxdur. (M.S.Ordubadi) Məktubu Qətibə yazmış olsaydı, öz nöqəri ilə göndərərdi. (M.S.Ordubadi) Mən hansı yerdə olursam, sən də mənim yanımda olmalısən. (M.S.Ordubadi) Sahəni elə hazırlamaq gərəkdir ki, pambıqyığan maşın orada rahat işləyə bilsin. (M.İbrahimov) Zəhra nə qədər isti olsa da, əvvəlki Zəhra deyildi. (M.İbrahimov) O adam peşman olsa, Həsən onun günahından keçər, hətta bu hadisəni unudardı. (M.İbrahimov) Ancaq nə qədər düşünürdüsə, bir qərara gələ bilmirdi. (M.İbrahimov) O yerdə ki hörmətimi saxlamırlar, ora ayaq basmam. (M.İbrahimov)

Nümunə.

Zəhra içəridə sevinmə də, üzdə çox fikirli və həyəcanlı görünürdü. (M.İbrahimov)

1. Budaq cümlə: Zəhra içəridə sevinmə də.
2. Üzdə çox fikirli və həyəcanlı görünürdü.

Sxem.

188. Oxuyun, həmcins üzvlərdə hansı şəkilçilərin ixtisar olunduğunu deyin.

Göygöl Kəpəz dağının ətəyində, səfalı bir yerdə yerləşir. 1139-cu ildə baş verən dəhşətli zəlzələ nəticəsində Kəpəz dağının yalçın qayaları ətrafa dağılmış, Kəpəzin ətəkləri ilə axan Ağsu çayının və onun qollarının qarşısını kəsmişdir. Uçqunların əmələ gətirdiyi bənd nəticəsində Göygöl və onun ətrafında daha yeddi göl yaranmışdır.

Göygöl okean səviyyəsindən min beş yüz əlli altı metr yüksəklikdə yerləşir. Onun səthinin sahəsi səksən hektara yaxındır. Gölün uzunluğu iki min beş yüz əlli metr, eni beş yüz doxsan beş metr, ən dərin yeri doxsan beş metrdir. Gölün sahəsi yaşıl meşələrlə örtülmüşdür. Buradakı təmiz, şəffaf suyun həcmi iyirmi dörd min kubmetrə çatır. (Bax: “Coğrafiya” dərsliyi)

Mürəkkəb cümlələrin təhlil qaydaları

Mürəkkəb cümlələrin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılır. Təhlil üçün verilmiş mürəkkəb cümlənin əvvəlcə növü müəyyənləşdirilir.

I Verilmiş cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədirsə, qeyd edilir:

- a) Tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- b) Əlaqə vasitələri: intonasiya və bağlayıcı vasitələr.
- c) Məna əlaqələri.

Məsələn: Ceyran qaçar, cüyür mələr. (S.Vurğun)

Təhlili:

- a) Tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- b) Tərəfləri intonasiya ilə əlaqələnmişdir, bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- c) Tərəfləri arasında zaman əlaqəsi var.

Başqa bir misal: **Külək əsdi və havaya bir sərinlik gəldi.**

Təhlili:

- a) Tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- b) Tərəfləri **və** bağlayıcısı ilə əlaqələnmişdir, bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- c) Tərəfləri arasında səbəb-nəticə əlaqəsi var.

II. Verilmiş cümlə tabeli mürəkkəb cümlədirsə, qeyd edilir:

- a) Tabeli mürəkkəb cümlədir.
- b) Budaq cümləni baş cümləyə başlayan vasitəni göstərin.
- ç) Budaq cümlənin növü.

Məsələn: Bahar bütün tərəvəti ilə gəlir ki, həyat təzələnsin.

Təhlili:

- a) Tabeli mürəkkəb cümlədir.
- b) Bahar bütün tərəvəti ilə gəlir (ki) - baş cümlə; həyat təzələnsin - budaq cümlədir.

c) Budaq cümlə **ki** bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmışdır.

ç) Budaq cümlə məqsəd budaq cümləsidir.

Başqa bir misal: **Sən dedin ki, bütün dünya qoy dönsün toya** (C.Cabbarlı).

Təhlili:

- a) Tabeli mürəkkəb cümlədir.
- b) Sən dedin (ki) - baş cümlə; bütün dünya qoy dönsün toya - budaq cümlədir.

c) Budaq cümlə **ki** bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanmışdır.

ç) Budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir.

Qeyd. Məqsəd mürəkkəb cümləni təkrar etmək və mürəkkəb cümlə üzrə keçilənləri möhkəmlətməkdirsə, o halda mürəkkəb cümlənin təhlilində sintaktik təhlilin başqa növlərinə (Məsələn, cümlə üzvləri, tərəflərin hansı cümlə növünə

aid olması və s.) müraciət edilməməlidir.

Belə edilsə, fikir əsas məsələdən yayınar və anlaşıl-
mazlıq əmələ gələr.

Bəzən bir tabeli mürəkkəb cümlənin baş və ya bu-
daq cümləsi də iki və daha artıq cümlənin birləşməsin-
dən ibarət olur. **Məsələn:**

Ürək də sinəmdə dil açıb deyir:

Qəhrəman ölərsə, şair sevinməz.

(S.Vurgun)

Bu mürəkkəb cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli
mürəkkəb cümlədir.

Baş cümlə: Ürək də sinəmdə dil açıb deyir.

Budaq cümlə: Qəhrəman ölərsə, şair sevinməz.

Ancaq budaq cümlənin özü də tabeli mürəkkəb
cümlədir.

Baş cümlə: Şair sevinməz.

Budaq cümlə: Qəhrəman ölərsə.

Belə nümunələrdə budaq cümləni əmələ gətirən
cümlələr ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv halda, yəni bir
mürəkkəb cümlə kimi əsas baş cümləyə tabe olur.

Bəzən başqa forma da olur. **Məsələn: O gördü ki,
meşələr yaşllaşır, meyvə ağacları çiçəkləyir.**

Burada “O gördü (ki)” baş cümlədir, onun iki budaq
cümləsi var:

1. Meşələr yaşllaşır.

2. Meyvə ağacları çiçəkləyir

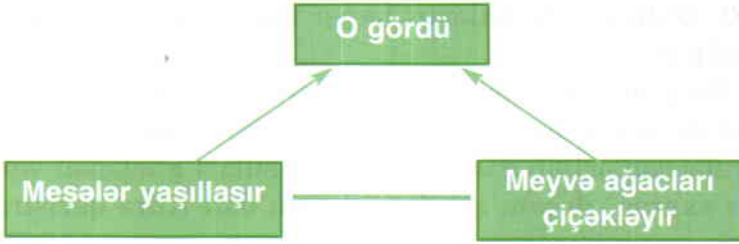
Budaq cümlələr ayrı-ayrılıqda baş cümləyə tabedir.

Bunların sxemləri də fərqlidir.

Birinci tabeli mürəkkəb cümlənin sxemi belədir:

İkinci tabeli mürəkkəb cümlənin sxemi fərqlidir:

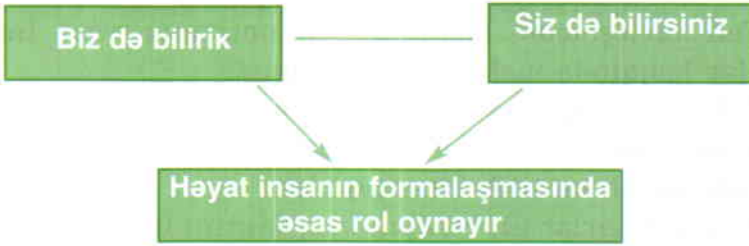
Başqa bir cümləyə də diqqət edin: **Biz də bilirik, siz də bilirsiniz, həyat insanın formalaşmasında əsas rol oynayır.**

Burada iki baş cümlə, bir budaq cümdə var.

Baş cümlələr: 1. Biz də bilirik. 2. Siz də bilirsiniz

Budaq cümlə: Həyat insanın formalaşmasında əsas rol oynayır.

Cümlənin sxemi belə olacaq:

189. Mürəkkəb cümlələri yuxarıda verilən qaydalar əsasında təhlil edin.

Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar. (Atalar sözü)
 Qılınclar yenə parıldadı, dağlar, dərələr titrədi. (M.Hüseyn)
 Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni. (məsəl)
 Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni. (məsəl)
 Dörd ay vardı, ananın gözləri yol çəkirdi. (S.Rüstəm)
 Mehдинin arzusu bu idi ki, tez-gec yenə rəssamlığa qayıtsın. (S.Rəhimov)
 Mehman bir sıra çətinliklərlə qarşılaşsa da, öz mübarizəsində qalib çıxır. (S.Rəhimov)
 Lap dəqiq yadımdadır ki, lotoreya biletlərini cırıb mətbəxdəki zibil yeşiyinə atdı. (Elçin)
 Dumanlı şəkildə yadına saldı ki, bu pəncəkdən xəbəri yoxdur. (Elçin)
 Külək bayırda elə qıy vurdu ki, az qaldı içi qoğalla dolu boşqab mizin üstündən yerə düşsün. (Elçin)

190. Oxuyun. Mətnlərin hansı üsluba aid olduğunu müəyyənləşdirin.

a) Mülayim, ruh oxşayan yaz günəşinin qızıl telləri qızıl minarələrdə əks olunurdu. Uzun, dolanbac yollar boyu dağlardan, dərələrdən əriyib gələn qar, yağış suları güclənən yenilməz qüvvətlə axaraq, daşan, sahilləri yuyan dəli Kürə qarışırdı.

S.Vurğun

b) Azadlıq mövzusu Səhətin romantik poeziyasında maarif mövzusunun ayrılmaz hissəsi kimi tərənnüm olunurdu. Azadlıq bu poeziyanın bütün ruhuna nüfuz etmişdi. Şair, azadlığı bəşəriyyətin böyük mənəvi nailiyyətlərindən, insan mənəviyyatının ən yüksək nemətlərindən biri kimi qiymətləndirirdi.

K.Talıbzadə

Feli tərkiblər

Feli birləşmələr haqqında məlumatınız var. İndi feli tərkiblər haqqında məlumat alacaqsınız.

Feli birləşmələrlə feli tərkiblər nitq faktları kimi bir-birinə uyğundur. **Məsələn, sən gələndə** ifadəsinə birləşmə kimi də, tərkib kimi də baxmaq olar.

Bəzən deyirlər ki, bu eyni nitq faktını iki adla verməyin mənası nədir? Nəzərə alınmalıdır ki, bunlar nitq faktı kimi eyni olsa da, ayrı-ayrı cəhətlərdən izah olunur. **Məsələn, gəldi** sözünü həm fel kimi, həm də xəbər kimi izah edirik. *Mən* sözünə əvəzlik deyirik, *mən oxudum* cümləsində *mən* mübtədadır. Beləliklə, eyni dil faktı iki adla təqdim edilir. Feli birləşmə və feli tərkib də nitq faktı kimi eyni olsa da, onlara münasibət bir-birindən fərqlənir.

Tərkiblər əsas tərəflərinin adları ilə adlanır.

1. Feli bağlama tərkibləri.
2. Feli sifət tərkibləri.
3. Məsdər tərkibləri.

Feli birləşmə dedikdə, əsas tərəfin bu fel formalarından hansı ilə ifadə olunması nəzərə alınmır. **Məsələn: Kitabı oxuyanda, kitabı oxuyan, kitabı oxumaq** birləşmələrinin üçü də eyni növə aid feli birləşmədir, üçü də təsirlik hallı feli birləşmədir. Lakin onlar tərkib kimi bir-birindən fərqlənir:

Kitabı oxuyanda - feli bağlama tərkibi.

Kitabı oxuyan - feli sifət tərkibi.

Kitabı oxumaq - məsdər tərkibi.

Feli bağlama tərkibləri. Əsas tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan tərkiblərə feli bağlama tərkibləri deyilir.

Məsələn: Bir quşcuğazın yuvasını yıxanda ruzgar, dimdiyimdə çör-çöp yığıb yuva quraydım. (S.Vurğun) Qürbətdə xan olunca, Vətəninə dilən, göz. (Bayatı)

Feli sifət tərkibləri. Əsas tərəfi feli sifətlə ifadə olunan tərkiblərə feli sifət tərkibləri deyilir. **Məsələn:** Həmişə xalq deyən, xalqa söykənən, xalqdan qüvvət alan, özü xalq olar. (B.Vahabzadə) Özünü xalqdan üstün sayanlar Xalqın dühasından çox geri qaldı. (B.Vahabzadə)

Məsdər tərkibləri. Əsas tərəfi məsdərlə ifadə olunan tərkiblərə məsdər tərkibləri deyilir. **Məsələn:** İnsana yalan demək günahdır. (Ə.Cəmil) İki gün keçdi, yenə onu görmək üçün getmişdik. (M.İbrahimov)

191. Feli bağlama tərkibləri olan beş cümlə yazın.

192. Feli sifət tərkibləri olan beş cümlə yazın.

193. İşlə, öyrən fellərindən feli bağlama, feli sifət və məsdər düzəldin və onları digər sözlərlə əlaqələndirib feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri əmələ gətirin.

194. Köçürün. S.Vurğunun “Vaqif” pyesindən götürülmüş şeirdəki feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərini seçib aşağıda göstərilən qaydada yazın.

Sən insan oğlunun taleyinə bax,
Ona göz dağdır yerdə yaşamaq.
Lakin ayrılmayırsan dünyadan ürək,
Ətirlər qoxuyan hər gül, hər çiçək
Göylərə baş vuran bu qəlbi dağlar,
Dağlar döşündəki şır-şır bulaqlar,
Hər yaşıl mənzərə, hər sarı sünbül,
Güllərin başına dolanan bülbül,

Bizim bu yerlərin gözəl elatı,
Çoban tütəyindən axan bayatı
Həyata çağırır hər zaman bizi,
Yaradır, yaşadır hər nəğməmizi.
Oğlum, düşündükcə, duyduqca dərin
Qollarda səslənən bu zəncirlərin
Günəşli gündüzlü bir sabahı var,
Ölsün gələcəyə inanmayanlar!

1. Feli bağlama tərkibləri:
2. Feli sifət tərkibləri:
3. Məstər tərkibləri:

195. *Düşündükcə, yazanda, oxuyarkən, bilə-bilə* feli bağlamaların vasitəsilə feli bağlama tərkibləri düzəldin.

Nümunə.

Yeni əsər yaradanda...

196. *Düşünən, yazan, oxuyan, bilən* feli sifətlər vasitəsilə feli sifət tərkibləri düzəldin.

Nümunə.

Yeni əsər yaradan...

197. *Düşünmək, yazmaq, oxumaq, bilmək* məsdərləri vasitəsilə məsdər tərkibləri düzəldin.

Nümunə.

Yeni əsər yaratmaq...

198. Sxemi dəftərinizə köçürün.

Feli tərkiblərə aid test tapşırıqları

Feli bağlama tərkibinə aid test tapşırığı

Feli bağlama tərkibi olan bəndi göstər.

- A) Bahar bütün tərəvəti ilə gəlir.
- B) Bahar bütün tərəvəti ilə gələndə ruhlar təzələnir.
- C) Bulud göy üzünü tutan zaman hava qaralır.
- D) Yağışa düşməmək üçün vaxtında tədbir görülməlidir.
- E) Dünya yaranandan bəri öyrənmək dalınca getmişdir bəşər.

Feli sifət tərkibinə aid test tapşırığı

Feli sifət tərkibi olan bəndi göstər.

- A) Sən gəlmək istəyəndə hamı sevinir.
- B) Sən gələndə hamı sevinir.
- C) Dağlar çənə bürünür.
- D) Qış qapının ağzını aldı.
- E) Dağlarda qar əriyən vaxt çaylar daşır.

Məsdər tərkibinə aid test tapşırığı

Məsdər tərkibi olan bəndi göstər.

- A) Uşaq ağacdan almanı dərəndə qardaşı gördü.
- B) Uşaq ağacdan almanı dərmək üçün ağaca çıxdı.
- C) Uşaq ağacdan almanı dərən zaman qardaşı gördü.
- D) Uşaq ağacdan almanı dərdi.
- E) Uşaq ağacdan almanı dərərkən qardaşı gördü.

Budaq cümlələrlə feli tərkiblərin qrammatik sinonimliyi

Siz beşinci sinifdə sinonim sözləri öyrənibsiniz: formaca (tələffüzçə) müxtəlif, mənaca eyni və ya mənaca yaxın sözlərə sinonim sözlər deyilir. Bu leksik sinonimlikdir.

Budaq cümlələrlə feli tərkiblərin sinonimliyi də buna bənzəyir. Bu isə qrammatik sinonimlik adlanır.

1. Budaq cümlələrlə tərkiblər formaca müxtəlif olur: budaq cümlələr cümlə formasında, tərkiblər isə söz birləşmələri formasında olur.

2. Budaq cümlələrlə feli tərkiblərin qrammatik rolu

arasında oxşarlıq olur. Onlar bəzən məzmunca eyni və ya yaxın olur.

Məsələn:

Mən otaqdan çıxmaq istəyirdim ki, bir nəfər içəri girdi.

Mən otaqdan çıxmaq istəyəndə bir nəfər içəri girdi.

Bu misallarda *Mən otaqdan çıxmaq istəyirdim* budaq cümləsi ilə *Mən evdən çıxmaq istəyəndə* feli bağlama tərkibi sinonimdir. Onlardan biri tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində ifadə olunan hərəkətin zamanını, o biri sadə cümlənin özündə ifadə olunan hərəkətin zamanını bildirir.

Sinonim olduqlarına görə, bir çox hallarda budaq cümlələri tərkiblərə, tərkibləri də budaq cümlələrə çevirmək olur. **Məsələn:**

Elə ki nəsihət vermək istəyirsən, özündən çıxır - Nəsihət vermək istəyəndə özündən çıxır.

Elə adamlar var ki, yaxşılığı heç vaxt unutmurlar - Yaxşılığı heç vaxt unutmayan adamlar var.

Bahar gələndə təbiət canlanır - Elə ki bahar gəlir, təbiət canlanır.

199. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrini uyğun gələn tərkiblərə (məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkiblərinə) çevirin.

O nədir ki, dərya kimi bulanmaz. (S.Vurğun) Arzum budur ki, dənizdə təzə Abşeron olsun. (M.Hüseyn) Mən anlaya bilmirəm, axı Qoşqarla niyə düşüncübsən? (İ.Hüseynov) Elə ki yoruldu, otur, dincəl. Necə sən deyirsən, elə olacaqdır. (Mir Cəlal)

200. Sadə cümlələrdəki feli tərkibləri budaq cümlələrə çevirin. Gec başlamasına baxmayaraq, işi vaxtında başa çatdırdı. Müəllim dərsə başlayanda sinifdə sakitlik oldu. Hadisənin sonu məlum olmadığına görə hamı susurdu.

Bildiyiniz kimi, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin bir hissəsidir. Budaq cümləni tərkibə çevirəndə tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümləyə çevrilir. **Məsələn:**

Oxu zalında sakitlik hökm sürürdü, çünki hamı kitab

oxuyurdu.

Bu tabeli mürəkkəb cümlənin *Hamı kitab oxuyurdu* hissəsi budaq cümlədir. Həmin budaq cümləni tərkibə çevirsək, əvvəlki tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümlə forması alacaqdır.

Hamı kitab oxuduğu üçün oxu zalında sakitlik hökm sürürdü.

Bunun əksinə olaraq, sadə cümlədəki tərkibi cümləyə çevirsək, sadə cümlə mürəkkəb cümləyə çevriləcəkdir.

Uşaqlar ali məktəbə uğurla imtahan vermək üçün gecəgündüz mütalif edirdilər.

Bu sadə cümlədəki *ali məktəbə uğurla imtahan vermək (üçün)* məsdər tərkibini budaq cümləyə çevirsək, sadə cümlə aşağıdakı formada tabeli mürəkkəb cümləyə çevriləcəkdir.

Uşaqlar gecəgündüz mütalif edirdilər ki, ali məktəbə uğurla imtahan versinlər.

201. Cədvəldəki cümlələri müqayisə edin.

Gənclər yaxşı başa düşürlər ki, bu gözəl həyat ata-babaların böyük zəhməti və mübarizəsi ilə meydana gəlibdir.	Gənclər bu gözəl həyatın ata-babaların böyük zəhməti və mübarizəsi ilə meydana gəldiyini yaxşı başa düşürlər.
Natiq sözə başlamaq istəyirdi ki, qapı yenidən açıldı.	Natiq sözə başlamaq istəyəndə (istəyərkən, istəyən zaman) qapı yenidən açıldı.
Onlar hər şeyi əvvəldən ölçüb-biçib işə başladılar, çünki planı vaxtından əvvəl və artıqlaması ilə həyata keçirmək istəyirdilər.	Onlar planı vaxtından əvvəl və artıqlaması ilə həyata keçirmək istədiklərinə görə hər şeyi əvvəldən ölçüb-biçib işə başladılar.
Xalqımızın mərd övladları inqilabi mübarizələrə qoşuldular ki, gələcək nəsillər azad və xoşbəxt yaşasınlar.	Gələcək nəsillərin azad və xoşbəxt yaşaması üçün xalqımızın mərd övladları inqilabi mübarizələrə qoşuldular.
Xeyirli olsa da, bu iş onları maraqlandırmadı.	Xeyirli olmasına baxmayaraq, bu iş onları maraqlandırmadı.

Budaq cümlələrlə feli tərkiblərin qrammatik sinonimliyi dilin ifadə çevikliyi və zənginliyini göstərir. Bu, eyni zamanda, nitq mədəniyyəti məsələsidir, üslub məsələsidir. Yəni danışan və yazan, yerinə görə hər iki formadan istifadə edə bilər. Hər hansı bədii əsərin dilinə, eləcə də hər hansı digər əsərin dilinə diqqət etsəniz, görürsünüz bu formaların ikisindən də istifadə edilir.

202. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanından götürülmüş mətni diqqətlə oxuyun. Hansı sadə cümlələri tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olar?

Qətibə İlyasa sual verdi:

— Bu gün meşənin qoruq olduğunu bilmirdinmi? Əmirin qızına baxmaq üçün meşədə gizlənən naməhrəmlərin ağır cəzalara düçar olacağını eşitməmişdinmi?

— Son cümlənizi bilirdim, lakin meşənin qoruq olduğunu bilmirdim. İnsan hər şeyi bilməyə qadir deyildir. Bu barədə nə car çəkilmiş, nə də xəbər verilmişdi. Eyni zamanda, Əmir həzrətlərinin qızına baxmaq məqsədilə bu meşəyə gəlməmişdim. Mən daima meşədə gəzirəm. Buna adət etmişəm, çünki təbiətin böyük möcüzələri bu yaşıllıqların içərisindədir. Yaşıl şaxələrdən doğan qırmızı yaqutlara tamaşa etmək, gəlin kimi nazlanan qızıl güllərin qarşısında təzim edən sərvi ağaclarına baxmaq, çəmənlərə qızlarına nəğmə oxuyan quşları dinləmək daima sənətim olmuşdur.

Vasitəsiz və vasitəli nitq

Ziyalılar - alimlər, jurnalistlər, publisistlər... öz elmi əsərlərində, məqalələrində, rəsmi çıxışlarında lazım gələndə başqalarının fikirlərinə istinad edirlər.

Yazan və ya danışan başqalarının fikirlərindən istifadə ilə öz fikirlərini güvvətləndirmək, təsdiq etmək, öz mövqeyini əsaslandırmaq, oxucuları və dinləyiciləri inandırmaq məqsədi daşıyır.

Məsələn, xalqın həyatında ana dilinin rolundan yazan bir adam M.S.Ordubadiyə müraciət edərək ondan sübut gəti-

rir. M.S.Ordubadi yazmışdır: **“Milli varlıq dil vasitəsi ilə möhkəm ola bilər”**. Yaxud N.Nərimanova istinad edərək ondan sitat gətirir. N.Nərimanov ana dili haqqında demişdir: **“Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir insan öz məhəbbətini, ana şəfqətini sənə o dildə deyibdir. Bir dil ki, sən beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıblar. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən.”**

Burada formaca iki tərəf olur:

a) Yazanın (danışanın), yəni başqasına istinad edən sözləri. Buna müəllif nitqi deyilir.

b) İstinad olunan şəxsin sözləri, istinad olunan fikir. Buna da “özgə nitqi” deyilir.

Məsələn: Abbas Səhhət demişdir: **“Biz bu dünyanı lisanımız vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq”**.

Burada “Abbas Səhhət demişdir” cümləsi müəllif nitq hesab olunur, “Biz dünyanı hissimiz vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq” cümləsi isə özgə nitqi adlanır.

Başqalarının fikrindən iki formada istifadə oluna bilər.

a) Fikir necə deyilibsə, eləcə də saxlanılır, onda heç bir dəyişiklik aparılmır. Belə nitq vasitəsiz nitq adlanır.

b) İstinad olunan fikrin məzmunu saxlanılır, ancaq onun ifadə formasında müəyyən dəyişiklik aparılır. Buna vasitəli nitq deyilir. Müqayisə edin:

Məsələn, F.Köçərli S.Şirvani haqqında yazmışdır: **“Onun şeirləri axıcıdır, ahəngdar və məlahətlidir”**.

F.Köçərli demişdir ki, S.Ə.Şirvaninin yazdığı şeirlər axıcıdır, ahəngdardır, məlahətlidir.

Burada F.Köçərlinin deyimində belə dəyişiklik etdik: *Onun* sözü yerinə *S.Ə.Şirvaninin* sözlərini yazdıq, cümləyə *yazdığı* sözünü artırdıq, və bağlayıcısını ixtisar etdik. Məz-

mun isə dəyişmədi, öz yerində qaldı.

Beləsi vasitəli nitq hesab olunur.

Başqa bir misala da baxaq:

F.Köçərli Qövsi Təbrizi haqqında yazmışdır: “Şiveyi-lisanından və üslubi-kəlamından bizim Zaqafqaziya torpağının rayihəsi gəlir”.

Burada indi çətin anlaşılan ifadələr var, şiveyi-lisan, üslubi-kəlam. Ona görə müasirləşdirmək lazım gəlir. Bu halda həmin ifadələri müasir Azərbaycan dilinə uyğun ifadələrlə əvəz edirik və deməli, sitat dəyişilir və belə olur:

F.Köçərli Qövsi Təbrizi haqqında demişdir ki, onun dilinin şivəsindən və üslubundan bizim Zaqafqaziya torpağının ətri gəlir.

Vasitəsiz nitqlə müəllif nitqi intonasiya ilə əlaqələnir, yazıda onlar arasına qoşa nöqtə qoyulur. Vasitəsiz nitq dırnaq arasına alınır.

Vasitəli nitq **ki** bağlayıcı ilə müəllif nitqi ilə əlaqələnir, **ki** bağlayıcısından sonra vergül işarəsi qoyulur. Vasitəli nitq dırnaqsız yazılır.

Müəllif nitqi ilə vasitəsiz və ya vasitəli nitq tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşır. Müəllif nitqi baş cümlə, vasitəsiz və vasitəli nitqlər isə budaq cümlə yerində olur.

203. Görkəmli şəxslərin fikirlərindən sitatlar gətirməklə vasitəsiz və vasitəli nitqlərə nümunələr yazın.

204. Aşağıdakı vasitəsiz nitqli cümlələri vasitəli nitqə çevirin və sxemini qurun.

Nəriman Nərimanov yazmışdır: “Bir millət özünü tanımayanca hüququnu düşünməz. Tanınmaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır”.

Üzeyir Hacıbəyov yazmışdır: “Dil, həyatı-bəşəriyyətin ən ümdə müəssisələrindən biridir”.

Maksim Qorki demişdir: “Kim aydın fikirləşir, aydın ifadə edir.”

Aleksandr Puşkin demişdir: “Mən əvvəlcə necə idimsə,

indi də eləyəm”.

Deməli, tabeli mürəkkəb cümlədə olduğu kimi, vasitəsiz və vasitəli nitq, qrammatik cəhətdən müəllif nitqinə tabe olur. Məsələn, verilmiş cümlələrdən ikisinin sxemini çəkək:

Maksim Qorki demişdir: “Kim aydın fikirləşir, aydın ifadə edir”.

Maksim Qorki demişdir ki, aydın fikirləşən aydın ifadə edir.

Qeyd. Müəllifin sözü “M” ilə, vasitəsiz və vasitəli nitq “V” ilə işarə edilir.

Vasitəsiz və vasitəli nitq, bir qayda olaraq, tamamlıq budaq cümlə mövqeyində olur. Vasitəsiz və vasitəli nitq müəllif nitqi ilə birlikdə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında qurulur. Məsələn: Firidun bəy Köçərli Seyid Əzim Şirvani haqqında demişdir: “Onun şeirləri axıcıdır, ahəngdar və məlahətlidir.” Bu misalda “Firidun bəy Köçərli Seyid Əzim Şirvani haqqında demişdir”– cümləsi həm müəllif nitqidir, həm də baş cümlədir; “Onun şeirləri axıcıdır, ahəngdar və məlahətlidir”– cümləsi həm vasitəsiz nitqdir, həm də tamamlıq budaq cümləsidir.

VIII - IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı

205. Cümlələri köçürün. Təyini söz birləşmələrini seçib, növlərini göstərin.

Uca dağların zirvələri qarla örtülü olur. İnsanlar daima uca zirvələrə can atmışlar. Dağ çayları həmin zirvələrdən başlayır. Uca dağlar, gen dərələr, ürək açan mənzərələr... (S.Vurğun) Araz qırağında dayandı qatar. (S.Vurğun). Mənə bir sərgi salonu verin. (R.Rza)

206. Köçürün. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrini qeyd edin.

Şəhərimizdə günəşli günlər çox olur. Dəmir qapı birdən açıldı. Gələcək günlər daha gözəl olacaqdır.

Bu dağlar ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.

(Bayatı)

Nümunə: Qayalı dağlar (sifət, isim)

207. Köçürün. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrini göstərin.

Dağ başını aldı duman, get, qardaşım, yaxşı yol. (S.Rüstəm) Yaxşıdan yaxşı ol ellər içində. (S.Rüstəm)

Qızıl qələmimlə, ürəyimlə mən
Şeirə dan yerini gətirən oldum!

(S.Rüstəm)

Nümunə: Vətən məhəbbəti (isim, isim)

208. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələrini göstərin.

Gecənin qulağına gündüz gəlir, qaç dedim. (S.Rüstəm) Seyr etdim ellərin baharını mən. (S.Rüstəm) Bütün nemətlərin başı çörəkdir. (S.Rüstəm)

Deyirəm, Xəzərin sahillərində
Mənim milyon-milyon səhərim olsun.

(S.Rüstəm)

Nümunə: Sənin düşüncələrin (əvəzlik, isim)

209. Mətni köçürün, qeyri-təyini ismi birləşmələri müəyyən edib altından xətt çəkin.

Şeir pərisinin pərişan üzü Bir aya bənzədi – camalı solğun, Bir qıza bənzədi – gözləri dolğun. (S.Vurğun) Çox keçmişəm bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan. (S.Vurğun) Gecələri yağışlı payız küləyi Bu sakit meydandan ötüb keçdikcə Sarı yarpaqlara qərq olur küçə. (S.Vurğun) Tribunada ağ saçlı bir qadın, Sinəsi odlu bir ana. (B.Azəroğlu) İslama hörmətlə azad nəsillər Baş əyir dünyanın xilaskarına. (S.Vurğun) Ay girdi buluda üzündə kədər, Qorxdu bir də onu şahid çəkərlər. (N.Xəzri)

210. Köçürün. Feli birləşmələrin tərəflərinin ifadə vəsi-tələrini göstərin.

Yaz gələndə, sən gələn (zaman), yollara baxmaq, sağalib sevinmək, dünyanı dəyişən, əsəri yazan, həyatı sevmək, dağları aşanda, səni görmək, cəld qaçan, tez gedən, qayğılar artdıqca.

Nümunə: Şəhərdə yaşamaq (isim, məsdər)

211. Cümlədəki sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri göstərin.

Mən dünən məktəbdə səndən kitabı aldım və onu yaxın dostuma bağışladım.

212. Birləşmələrin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələri göstərin.

Yeni həyat. Həyatın nəbzi. Sənin arzun. Dərsə gedən. İnsanı sevən. Yağışdan islanan. Şəhərdə yaşayan.

213. Cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini müəyyən edin.

Havadan yayın isti nəfəsi duyulur. Bir də bu yerlərə gələcəkmisən? (S.Vurğun) Bu baş o meydana gəlsin, gəlməsin? (Nəbati) Bir zaman havada qanad saxlayın. (Vaqif) Dindir udunu, qoy dinsin könül. (M.S.Ordubadı) Yaşasın bizim azad ellərimiz!

214. Köçürün. Sual cümlələrinin hansı üsullarla əmələ gəldiyini qeyd edin.

a) Bu il ali məktəbə daxil olmaq fikrin var? Bu qış çox qar yağdı?

b) Sən neçənci sinifdə oxuyursan? Sinifinizdə neçə şagird var?

c) Onlar Azərbaycan dilindən tapşırığı həll edə bildiləmi? Sən lüğətdən istifadə etməyi bacarırsanmı?.

215. Cümlələri cümlə üzvlərinə görə təhlil edin.

Məktəblərdə son zənglərə az qalır. Bir qədərdən sonra dərslər qurtaracaq, imtahanlar başlanacaq. Sonra da tətil günləri gələcəkdir. Hərə bir yerdə istirahət edəcəkdir. Yəqin ki, istirahətimiz maraqlı keçəcəkdir. Sentyabr ayında yenidən görüşəcəyik. Yenə məktəb, yenə sinif otaqları bizi ağışuna alacaq. Şagirdlərin şən səsləri, yeni arzular, yeni istəklər başlayacaq.

216. Köçürün. Mübtədaların altından xətt çəkin.

Aşiq sözə gəlməsin,
Ceyran düzə gəlməsin,
Getsin qara buludlar,
Bir də bizə gəlməsin.

(Bayatı)

217. Köçürün. Xəbərlərin altından xətt çəkin.

Bülbüllər uçdu bağa,
Qondu budaq-budağa,
Dünyada bir canım var,
Olsun yara sadağa.

(Bayatı)

218. Köçürün. Tamamlıqların altından xətt çəkin.

Sayalım saatları, günü, həftəni,
Çox az qismət oldu səadət mənə.
Yağışlı bir gündə tapdımsa səni,
Zülmət bir gecədə itirdim səni

(B.Azəroğlu)

219. Köçürün. Təyinlərin altından xətt çəkin.

Göydəki göy buludlar
Yorğanıdı çobanın,
Yastı-yastı təpələr
Yastığıdı çobanın...
Əlindəki dəyənək

Qalxanıdı çobanın.

(Əmək nəğməsi)

220. Köçürün. Zərfliklərin altından xətt çəkin.

O ceyran baxışlı baxdı uzaqdan,
Canımı odlara yaxdı nahaqdan,
Yüz il də dolanıb keçsə o vaxtdan,
Unutmaz aləmdə əhli-hal məni.

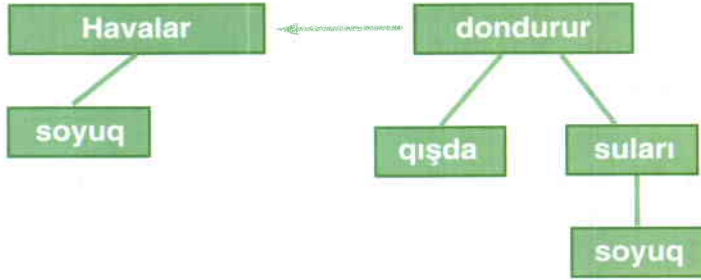
(S.Vurğun)

221. Verilmiş cümlələrin sxemini çəkin.

Bu yaz Vətənə yeni qələbələr gətirəcəkdir.
Hündür dağların zivəsi həmişə qarla örtülü olur.

Nümunə:

Qışda soyuq havalar axar suları dondurur.

222. Müxtəsər və geniş sadə cümlələrin hərəsinə aid üç cümlə yazın.

223. Cümlələrin şəxsə görə növlərini müəyyənləşdirin və nümunədə verilən kimi qruplaşdırın.

Əməksiz yemək olmaz. Elə xəyanət eləməzlər. Yalançını daşqalaq edərlər. Ziyarətə gedəndə evdən gün doğmamış çıxarlar. Ay tutulanda mis qabları döyəcləyərlər. Bağlar təmizləndi. Bağları təmizlədilər. Səhərdir. Günəşin çıxan vaxtıdır. Soyuqdur. Məktəbdə maraqlı bir yığıncaq oldu. Şagirdlər şeir dedilər. Oxudular. Oynadılar. Çoxlarına mükafat verdilər. Müəllimlər də mərasimdə iştirak edirdilər. Cücəni payızda sayarlar.

1. Müəyyən şəxslı cümlələr:
2. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr:
3. Ümumi şəxslı cümlələr:
4. Şəxssiz cümlələr:

224. Cümlələrin quruluşca növlərini göstərin.

Gəldim ki, səni görüm. Gəlmişəm gəzməyə sizin dağlara. (S.Vurğun) Pəncərəni örtüdü ki, soyuq gəlməsin. Elə ki göy guruldadı, deməli, yağış başlayacaq. Yaz yağışı şiddətli olur. Deyirdi ki, hər şey yaxşı olacaq. Sona bilirdi ki, şahmat yarışında qalib gələcək. Biz azad ölkəmizin azad vətəndaşları olmağımızla fəxr edirik. Fəxr edirik ki, azad bir ölkəmiz var. Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı. (M.Araz)

225. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirib yazın.

Çalışırdı ki, məktəbə getsin, oxusun. Bilirdi ki, dövr bunu tələb edir. Payız düşsə də, güllər hələ saralmamışdı. (H.Abbaszaadə) Narlar qızarır, heyvalar saralır. Yollar uzanır, sonu görünür. Mən onu sevsəm də, sevməsəm də, bil, Tarix o günləri qaytaran deyil. (S.Vurğun) Çox gəzdik, ancaq yorulmadıq.

226. Verilmiş cümlələrdəki həmcins üzvləri tapın və onları seçib aşağıdakı qaydada yazın.

a) İxtisarı olmayan həmcins üzvlər:

b) Şəkilçisi ixtisar olunan həmcins üzvlər:

c) Köməkçi vasitələri ixtisar olunan həmcins üzvlər:

Hüseyn Cavid həm lirik şair, həm də dramaturqdur. (Ə.Sultanlı) C.Cabbarlı şair, dramaturq, hekayəçi, mühərrir, kinossenarist, rejissor, aktyor, eyni zamanda ictimai xadimdir. Fəaliyyətinin ilk illəri, başlıca olaraq, mətbuat və teatrə bağlıdır... Son nəfəsinə qədər bütün həyatını və taleyini teatrə bağlayıb. Səhnə texnikasını, aktyor oyunlarını, tamaşanın ruhi halını, təsir mündərəcəsini, üsullarını, dramaturji vasitələrin növlərini, təsir qüvvətini, səhnə dilini, mükəlimə quruluşundakı xüsusiyyətləri o, teatrda müşahidə etmiş və mənimsəmişdir... XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan aktyorları Tatarıstana, Özbəkistana, Türkmənistana, Gürcüstana və s. ölkələrə gedərək tamaşalar vermişlər. Lakin Leninqrad və Moskva kimi böyük mədəni və teatral mərkəzlərdə Azərbaycanın teatrının çıxışı əqlə gəlməzdi. Dram teatrının Leninqrad və Moskva qastrollarının təşəbbüskarların-

dan, ilhamçılarından biri də Cəfər Cabbarlıdır... C.Cabbarlı olimpiadadan həm bir dramaturq, həm də bir rejissor kimi çox istifadə etmişdir. (Ə.Sultanlı)

227. Həmcins üzvlü cümlələri seçib yazın.

Otello

Otello qaradır. Bu rəng Şekspirə nə üçün lazım olmuşdur? Bəlkə, o, qara, vəhşi bir ərəbin mədəni ağlar mühitinə düşdüyünü nəzərə çatdırmaq istəyir? Axı o, əsərlərində dramatik ziddiyyətlərin yalnız daxili fəlsəfi mənasına deyil, eyni zamanda, zahiri şəklinə də fikir vermişdir. Bəlkə, o, qara Otellonu ağ Dezdemonaaya nisbətən daha qabarıq göstərmək üçün bu boyanı işlədir? Yox, əksinə, ona bu boya ən gözəl insani keyfiyyətlərə malik olan, alicənab və saf qəlbli Otellonun yalançı, saxtakar və ağ vəhşilər mühitinə düşdüyünü daha bariz göstərmək üçün lazım olmuşdur. Otello qeyri-adi şəxsiyyətdir. Bu səbəbə görə də onu “xalqın ən gözəl övladı” adlandıranlar haqlıdırlar və Puşkin də çox gözəl demişdir ki, Otello qısqanc deyil, inanandır... Otello yalnız intibah dövrünün cəngavəri və kəşfiyyətçisi deyil, eyni zamanda, şairdir... Onun faciəsi daha geniş, daha ictimai bir səciyyə daşıyır. Əsil faciə Otellonun yüksək təbiəti ilə saxtakar mühit arasındakı barışmaz ziddiyyətlərdir... İntibah dövrünün oğlu Otello böyük izzatlıqlar içində doğulmuşdur. Onu da, Dezdemonaı da məhv edən bu izzatlıqlardır.

(M.Hüseyn)

228. Təbəssüz mürəkkəb cümlələrin məna əlaqələrinin hərsinə aid bir cümlə yazın.

229. Tabeli mürəkkəb cümlələrə aid cümlələr yazın.

230. Köçürün. Budaq cümlələrin növlərini müəyyənləşdirin.

Ağacların yarpaqları saralandan sonra gec tökülməyə başlayanda, deməli, qış mülayim keçəcək. Axşam isti topa-topa bulud keçsə, deməli, sabah hava aydın və mülayim olacaq. Gəldim ki, səni görüm. Gördüm ki, hər şey qaydasındadır. Qar yağsa da, sərt soyuq olmadı. O zaman ki yaz olur, gecəgündüz taraz olur. Adam var ki, böyük hörmətə malikdir.

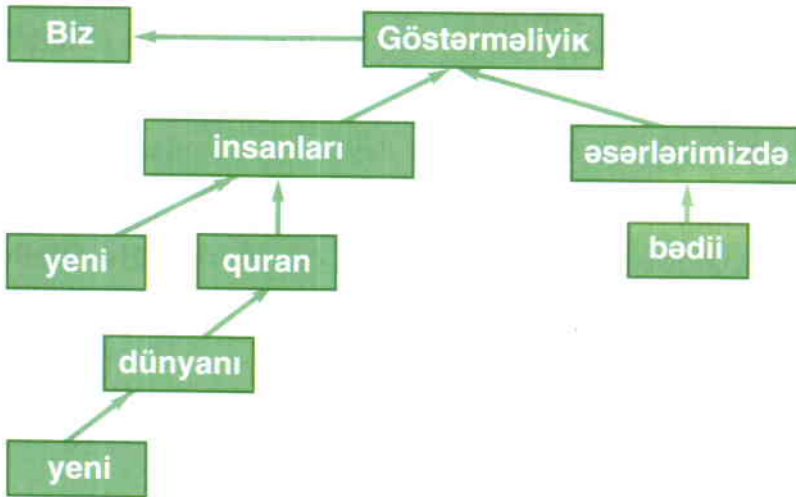
Elə danış ki, hamı eşitsin.

231. Cümlələrin sxemlərini şərh edin.

Şair şeir cəbhəsində özünü adi bir əsgər kimi hiss edirdi.
(S.Vurğun)

Biz bədii əsərlərimizdə yeni dünyanı quran yeni insanları göstərməliyik. (S.Vurğun)

232. Budaq cümlələrin hər birinə aid nümunələr verilmişdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırıb yazın.

Mən elə bir şair olmaq istəyirəm ki, şair süfrəmdən minlərlə şairlər qismət aparsınlar. Mən elə bir əsər yaratmaq istəyirəm ki, məndən sonra gələn şairlər mənim təsirimdən çıxıb bilməsinlər. (M.S.Ordubadi)

Kəndlərdən gələnlərin soyunub çayı keçməsi şairi bir qədər

məşğul etdisə də, onu əsas fikrindən ayıra bilmədi.
(M.S.Ordubadi)

Məhsəti xanım olmasaydı, Şərqdə məşhur rübai sənətkarı Xəyyamın adı tək qalacaqdı. (M.S.Ordubadi)

Gözəl və mərifətli bir gənc olmasaydı, Məhsəti xanım ona məktub göndərməzdi. (M.S.Ordubadi)

İki adamın siması bir güzgüdə yerləşə bilməsə də, böyük bir xalqın mədəni siması bir rübaidə yerləşə bilər.
(M.S.Ordubadi)

O qalxıb getmək istəyirdi, çünki axşam yaxınlaşırdı, səyahətçilərin bir çoxu meşədən çəkilib gedirdi. (M.S.Ordubadi)

Sən onu bilməlisən ki, böyük bir adama, yaxud böyük bir hökumətə arxalana bilməyən bir qılınc, kimin əlində olur-olsun, bir parça dəmirdir. (M.S.Ordubadi)

Mən hiss etdim ki, onun sözləri həqiqətdir. (Elçin)

O elə danışdı ki, hamı heyran olurdu.

Həmşəki kimi, bir qəhvə də dəmləyib qəndsiz içmək lazımdır ki, bu gecənin bu yeknəsəqliyi lap bütöv olsun. (Elçin)

İki həftə keçmədi ki, bərk darıxmağa başladım. (R.Rza)

Məlum oldu ki, Nigarla mənim ədəbiyyata və həyata olan münasibətlərimizdə ümumi nöqtələr çoxdur. (R.Rza)

Hələlik aydın olan budur ki, bu qəzəl edam zamanı deyil, ondan qabaq yazılmışdır. (R.Rza)

1. Mübtəda budaq cümləsi:
2. Xəbər budaq cümləsi:
3. Tamamlıq budaq cümləsi:
4. Təyin budaq cümləsi:
5. Zərflik budaq cümləsi:
6. Şərt budaq cümləsi:
7. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi:

233. S.Vurğunun ixtisarla verilmiş “Ürək” şeirini ifadəli oxuyun.

Ürək (İxtisarla)

Bir incik dost kimi gileylənərək,
Bu axşam dil açdı sinəmdə ürək:

“İyirmi ildir ki, qələm çalırsan,
Yerdən də, göydən də ilham alırsan;
Başında rəqs edir od da, şimşək də,
Şeirinə ruh verir gül də, çiçək də,
Baxıb təbiətin min nemətinə,
İnsan nəfəsinin seiriyyətinə,
Dağlardan tökülən şəffaf sulara,
Dalğın xəyallara, saf duyğulara,
İnsan qayğısına, qəmə, möhnətə,
Şərəfə, izzətə, eşqə, hörmətə,
Min bir xatirənin sirli səsinə,
Keçən tarixlərin faciəsinə,
Gələcək günlərə şeir demisən,
Dövrən da sürmüşsən, qəm də yemisən.
Bəs, söylə, şairim! Söylə bir görək,
Gecə də, gündüz də hey döyünərək,
Ömründə rahatlıq görmədən bir an,
Köksün qəfəsində dustaq yaşayan,
Dünyada gözünə yuxu gəlməyən,
Bircə an dayanıb, heç dincəlməyən,
Sənin bədəninə qızıl qan verən,
Şair varlığına həyəcan verən
Vəfalı bir dostu unuttunmu sən?”
(S.Vurğun)

Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün
Azərbaycan dili fənni üzrə proqram
Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

VIII sinifdə keçilmişlərin təkrarı (3 saat)
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ (32 saat)
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ NÖVLƏRİ HAQQINDA (6 SAAT)

Mürəkkəb cümlə anlayışı. Mürəkkəb cümlənin növləri: tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin ümumi cəhətləri, hər ikisinin sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlməsi. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqi.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR (6 SAAT)

Tabesiz mürəkkəb cümlə anlayışı. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin eyni hüquqlu olması, onların tabesizlik əsasında əlaqələnməsi. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr: intonasiya, bağlayıcılar. Tərkib hissələri intonasiya ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında istifadə edilən durğu işarələri (yazıda).

Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında istifadə edilən bağlayıcılar - tabesizlik bağlayıcıları.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri: zaman əlaqəsi (eyni zamanlılıq), ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqəsi, qarşılaşdırma əlaqəsi, aydınlaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR (20 saat)

Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabelilik əlaqəsinin olması. Tərkib hissələrindən birinin o birinə tabe olması - birinin o birini izah etməsi.

Baş və budaq cümlə. Tabe edən cümlənin baş cümlə, tabe olan cümlənin budaq cümlə adlanması. Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr: intonasiya və digər vasitələr (bağlayıcı, ədat, bəzi əvəzlilər, şəkilçi). Baş və budaq cümlələr arasında vergülün işlənməsi.

Budaq cümlələrin növlərə ayrılmasının səbəbi. Budaq cümlələrin növləri: mübtədə budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, ta-

mamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflik budaq cümlələri (tərzi-hərəkət, yer, zaman, kəmiyyət, səbəb və məqsəd budaq cümlələri), şərt budaq cümləsi, qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi.

**Feli tərkiblər, onların budaq cümlələrlə sinonimliyi.
VASİTƏSİZ VƏ VASİTƏLİ NİTQ (4 SAAT)**

Vasitəsiz nitq. Hər hansı bir şəxsin fikrinin eyni ilə, heç bir dəyişiklik edilmədən sitat kimi verilməsi. Vasitəli nitq. Başqasının fikrinin bir qədər başqa formada verilməsi.

Vasitəsiz və vasitəli nitqlərlə onları işlədənin nitqi (buna müəllif nitqi deyilir) arasında yazıda durğu işarələrindən, ki bağlayıcısından, şifahi nitqdə intonasiyadan istifadə edilməsi.

Rabitəli nitqin inkişafı (17 saat).

Mətn, nitqin üslubları və tipləri haqqında keçilmişlərin təkrarı: ümumiləşdirilməsi və sistemə salınması.

Linqvistik, ictimai-siyasi, əxlaqi və ədəbi mövzularda inşa.

Əməli yazı: protokol, tərcümeyi-hal, telefoqram.

Keçilmişlərin təkrarı (8 saat)

IX sinif	
VIII sinifdə keçilmişlərin təkrarı	3
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR	10
Mürəkkəb cümlələrin növləri	12
Tabesiz mürəkkəb cümlələr	15
Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mənə əlaqələri	20
Zaman əlaqəsi.....	22
Səbəb-nəticə əlaqəsi.....	25
Qarşılaşdırma əlaqəsi	26
Aydınlaşdırma əlaqəsi	29
Bölüşdürmə əlaqəsi.....	30
Tabeli mürəkkəb cümlələr.....	34
Baş və budaq cümlələr	37
Budaq cümlələrinin növləri	42
Mübtədə budaq cümləsi	44
Xəbər budaq cümləsi	49
Tamamlıq budaq cümləsi	52
Tamamlıq budaq cümləsinin növləri	54
Təyin budaq cümləsi.....	59
Zərflik budaq cümlələri	63
Zərflik budaq cümlələrinin növləri	64
Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.....	65
Yer budaq cümləsi	69
Zaman budaq cümləsi.....	71
Kəmiyyət budaq cümləsi	75
Səbəb budaq cümləsi	77
Məqsəd budaq cümləsi	80
Şərt budaq cümləsi	85
Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi	88
Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələrin yeri (sırası)	92
Mürəkkəb cümlələrin təhlil qaydaları.....	94
Feli tərkibləri	98
Budaq cümlələrlə feli tərkiblərin qrammatik sinonimliyi	101
Vasitəsiz və vasitəli nitq	104
VIII - IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı	108
Proqram	117

Yusif Seyidov
Təhminə Əsədova

AZƏRBAYCAN DİLİ

*Ümumtəhsil məktəblərinin
9-cu sinifləri üçün dərslik*

Nəşriyyatın direktoru
Mətbəənin direktoru
Texniki redaktor
Kompyuter dizaynı
Korrektor

E.A.Əliyev
S.O.Mustafayev
M.H.Xanbabayeva
E.M.Mikayılova
S.F.Zərbaliyeva
Y.Ə.Cəfərova

Çapa imzalanıb: 29.06.2010. Formatı 70x100 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 7.5.
Ş.ç.v. 9,68. Ş.r.o. 38,7. Məktəb qarnituru. Ofset kağızı.
Sayı 68500 nüsxə. Pulsuz.

“Çaşıoğlu” nəşriyyatı
“Çaşıoğlu” mətbəəsi
Bakı şəhəri, M.Müşfiq küçəsi 2E.
Tel.: 447-49-71.

